

SUVREMENI DEMOGRAFSKI I RAZVOJNI IZAZOVI OPĆINE DUBROVAČKO PRIMORJE, HRVATSKA

CONTEMPORARY POPULATION AND DEVELOPMENT CHALLENGES IN THE MUNICIPALITY OF DUBROVAČKO PRIMORJE, CROATIA

HELENA KARLIĆ MUJO

Osnovna škola "Gruda", Hrvatska / *Elementary School "Gruda", Croatia*

Primljeno / *Received*: 2009-03-05

UDK 911.3:314.87(497.584)

Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Svrha je ovog rada s geografskog aspekta utvrditi osnovne probleme i mogućnosti u suvremenom razvoju općine Dubrovačko primorje, njihove uzroke i posljedice. Depopulacijski procesi zahvatili su ovaj ruralni, slabo razvijeni kraj 1960-ih godina, na što su utjecali brojni čimbenici: polarizirani razvoj bivše općine Dubrovnik poradi intenzivnog razvoja turizma, loša prometna infrastruktura u brdskom dijelu općine, te neriješeno pitanje vodoopskrbe. Niz događaja pojačao je 1990-ih godina negativne demografske trendove: agresija na Hrvatsku, okupacija tijekom koje su porušeni i spaljeni stambeni, gospodarski i infrastrukturni objekti, potres nakon povratka prognanika. Dugotrajno iseljavanje iz ovog kraja prema Dubrovniku nije uzrokovalo samo trenutno smanjenje broja stanovnika već i sužavanje obnoviteljske osnovice te ubrzano smanjenje prirodnog prirasta stanovništva u općini Dubrovačko primorje. Tako je emigracijska depopulacija, kao posljedica specifičnoga društveno-gospodarskog razvoja, postala uzrok sadašnje prirodne depopulacije. Intenzitet depopulacijskih procesa utvrđen je analizom ukupnog kretanja broja stanovnika te promjene biološke i ekonomske strukture stanovništva.

Zaključno se navode djelatnosti koje u općini Dubrovačko primorje imaju perspektive za razvoj, a koje bi donekle mogle zaustaviti negativne demografske trendove. To su uglavnom djelatnosti koje u ovom kraju imaju tradiciju, ali nisu dovoljno komercijalno korištene. One bi trebale zaustaviti daljnje iseljavanje i eventualno privući u rodni kraj one koji su iselili.

Ključne riječi: općina Dubrovačko primorje, depopulacija, deagrarizacija, deruralizacija, starenje stanovništva

The purpose of this paper is to define the basic issues and opportunities challenging the modern development of the Municipality of Dubrovačko Primorje, their causes and effects. The processes of depopulation affected this poorly developed rural region since 1960s, which had been influenced by various factors: development polarisation caused by intensive development of tourism, the poor traffic infrastructure in the highland-area of the Municipality and the unsolved water supply issue. In 1990s a series of events intensified negative demographic trends as follows: aggression on Croatia, occupation during which residential, economic and infrastructural buildings were destroyed and burnt, as well as an earthquake which happened after the return of the refugees. The long-lasting rural emigration from this region towards Dubrovnik caused not only an instantaneous decrease of population but also a contraction of the renewing basis and an accelerated decrease of natural growth in the Municipality of Dubrovačko Primorje. In that way the emigrational depopulation as a consequence of a specific socioeconomic development, became the cause of the current biological depopulation. The intensity of the depopulation processes has been established by an analysis of a total population dynamics and the changes in biological and economic population structure.

The conclusion of the study indicates activities which have promising development in the Municipality of Dubrovačko Primorje and which might partly stop the negative demographic trends. Those are mainly traditional activities in this region which are not commercially used enough. They should prevent any further emigration and perhaps even attract those who immigrated, back to their place of birth.

Key words: Municipality of Dubrovačko Primorje, depopulation, deagrarisation, deruralisation, demographic aging

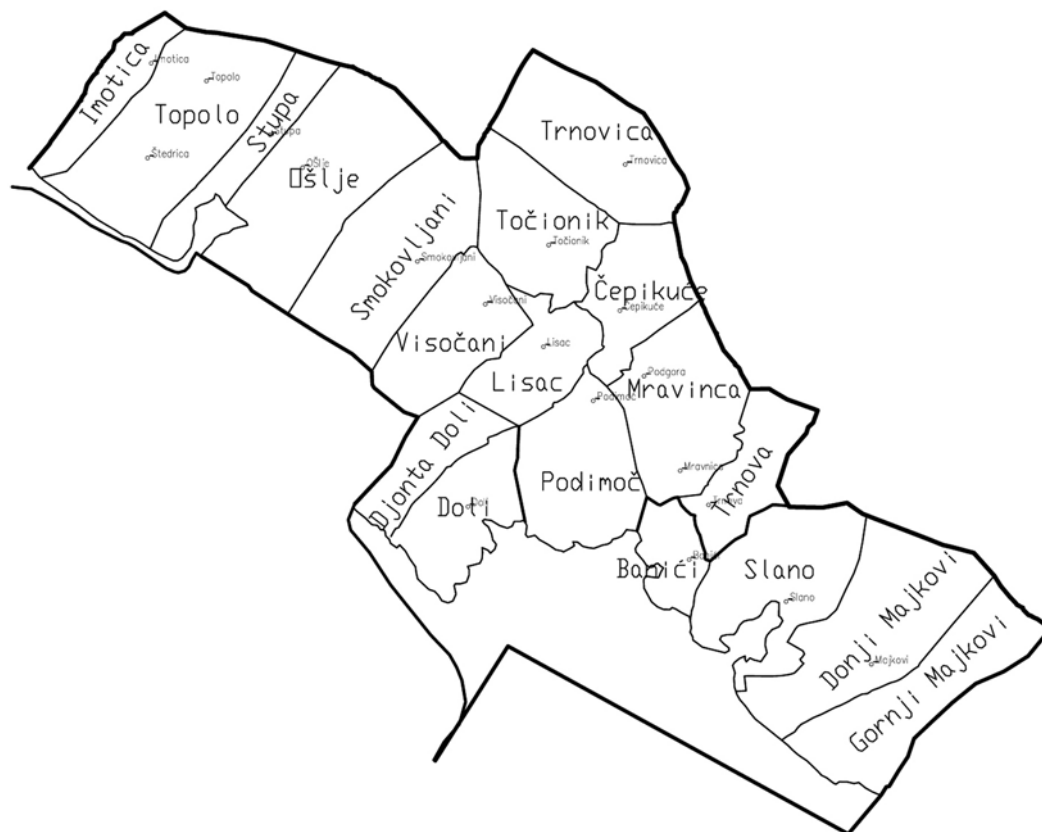
Slika 1. Geografski smještaj općine Dubrovačko primorje
Figure 1 Geographical setting of Municipality of Dubrovačko Primorje

Smještaj općine Dubrovačko primorje

Općina Dubrovačko primorje površinom je druga općina unutar Dubrovačko-neretvanske županije, a osnovana je 1997. godine izdvajanjem iz Grada Dubrovnika (Mišković, 1999.). Područje općine izduženo je u pravcu sjeverozapad-jugoistok u dužini oko 40 km, a širina mu se kreće od 5 do 15 km. Pruža se od granice s Bosnom i Hercegovinom kod Neuma na sjeverozapadu do granice prema Gradu Dubrovniku između naselja Slano i Brsečine na jugoistoku (Sl. 1.). Na jugozapadu je oplakuje Jadransko more (Koločepski kanal, Malostonski zaljev i zaljev Bistrina), a njezinu sjeveroistočnu među čini granica prema Bosni i Hercegovini. Prema postojećem teritorijalnom ustroju, površina općine je 197,8 km² ili 11,1% teritorija Dubrovačko-neretvanske županije. Prema popisu stanovništva 2001. godine, u općini Dubrovačko primorje živjelo je 2216 stanovnika ili 1,8% stanovništva Županije. S prosječnom gustoćom naseljenosti od svega 11 stanovnika na km²,

Regional setting of the Municipality of Dubrovačko Primorje

The Municipality of Dubrovačko Primorje is the second largest municipality within the Dubrovnik-Neretva County. It was founded in 1997 when it detached itself from the City of Dubrovnik (Mišković, 1999). The area of the Municipality stretches in the direction northwest-southeast throughout the length of 40 km and its width varies from 5 to 15 km. It borders with Bosnia and Herzegovina near Neum on the northwest, extending its border towards the City of Dubrovnik between the settlements of Slano and Brsečine on the southeast (Fig. 1). On the southwest there is the Adriatic Sea (The Channel of Koločep, The Bay of Mali Ston and The Bay of Bistrina), and the border with Bosnia and Herzegovina makes its northeast boundary line. According to the existing territorial structure the land mass of the municipality is 197.8 km² or 11.1% of the territory of the Dubrovnik-Neretva County. According to the 2001 census,

Slika 2. Katastarske općine Dubrovačkog primorja
Figure 2 Cadastral counties of the Municipality of Dubrovačko Primorje

ovo je najrjeđe naseljena općina u Dubrovačko-neretvanskoj županiji.

Prema Zakonu o područjima županija, gradova i općina iz 1997. godine (Narodne novine, 10/1997), općinu Dubrovačko primorje činilo je 19 naselja, a to su: Banići, Čepikuće, Doli, Imotica, Lisac, Majkovi, Mravinca, Ošlje, Podgora, Podimoč, Slano, Smokovljani, Stupa, Štedrica, Točionik, Topolo, Trnova, Trnovica i Visočani. Godine 2000. došlo je do izdvajanja sela Kručica iz naselja Banići, pa sad Općina ima 20 naselja. Prostor općine Dubrovačko primorje čini 19 katastarskih općina (Sl. 2.).

Prirodno-geografska obilježja

Dubrovačko primorje čine dvije prirodne cjeline: priobalno područje te više brdsko zaobalje. Prirodno-geografska ograničenja i društveno-gospodarske promjene u posljednja četiri desetljeća utjecali su na brži razvoj i veću koncentraciju

in the Municipality of Dubrovačko Primorje lived 2,216 people or 1.8% of the total population in the County. The average density of only 11 inhabitants per 1 km² is the lowest population density in the Dubrovnik-Neretva County.

Based on the County, City and Municipality areas legislation from 1997 the Municipality is made of the following 19 settlements: Banići, Čepikuće, Doli, Imotica, Lisac, Majkovi, Mravinca, Ošlje, Podgora, Podimoč, Slano, Smokovljani, Stupa, Štedrica, Točionik, Topolo, Trnova, Trnovica and Visočani. In 2000 the village of Kručica split up from Banići. Consequently the Municipality has 20 settlements in 19 cadastral counties (Fig. 2).

Natural environment

Dubrovačko Primorje consists of two natural zones: the Adriatic coastal area and the highland hinterland. The natural environment constraints and socio-economic changes during the last four

stanovništva u priobalnim naseljima, što je dovelo do kontinuirane deruralizacije i propadanja sela u zaobalju.

U topografskom i geološkom smislu ovaj prostor ima tipična krška obilježja. Teren je građen od vapnenačkih i dolomitnih stijena velike vodopropusnosti. Kamen iz Imotice, Visočana i Mironje poznat je po svojoj iznimnoj kvaliteti, a uglavnom se koristi u građevinarstvu. Malo je obradivih površina, koje se uglavnom nalaze u poljima u kršu i vrtućama s crvenicom i smeđim tlom. Upravo su te proizvodne zone omogućile Dubrovačkom primorju naseljenost od prapovijesnih vremena. U krajoliku prevladavaju oskudni pašnjaci i kamenjar, navlastito korišteni za stočarstvo, skupljanje ljekovitog bilja te ispašu pčela.

Obalna crta Dubrovačkog primorja rezultat je kasnopleistocensko-holocenskog izdizanja razine mora za oko 100 m. Koločepski je kanal odvojio Elafite od Primorja, a duž primorske obale formirale su se brojne uvale i zaljevi (Slano, Janska, Budima, Doli, te uvala Bistrina u Malostonskom zaljevu). Obala je pretežno strma i kamenita. Blizina mora od davnina je omogućavala njegovo iskorištavanje za dobivanje hrane i prijevoz. U tom je smislu najznačajnija uvala Bistrina u Malostonskom zaljevu, koja je iznimno pogodna za uzgoj ribe i školjkaša zbog svojih geomorfoloških, fizikalno-kemijskih, biokemijskih uvjeta i mikroklima. Iako su uvjeti za razvoj ribarstva dobri, u obalnim je naseljima ono u opadanju. Osim kao izvor hrane, more je u prošlosti valorizirano razvitkom brodarstva i pomorstva, no te djelatnosti u Primorju nestaju propašću Dubrovačke Republike. Danas se obala poglavito iskorištava kroz turizam kao najperspektivniju gospodarsku granu ovog kraja. To se ponajprije odnosi na obale Slanskog zaljeva, te manjim dijelom na obalu ispod naselja Kručica, Banići i Doli, gdje je relativno pristupačna.

Dubrovačko primorje ima obilježja sredozemne klime s vrućim i suhim ljetima i blagim i kišovitim zimama, što je pogodovalo razvoju kupališnog turizma. Srednja godišnja temperatura zraka je 16,1 °C, najniža srednja mjesečna temperatura je u siječnju (7,4 °C), a najviša srednja mjesečna temperatura u srpnju (24,3 °C). Najviše apsolutne temperature dosežu do 37 °C, no s obzirom na minimalne temperature bitno se razlikuje uski obalni pojas, gdje su rijetki dani s temperaturom

decades influenced faster development and higher concentration of people in coastal settlements triggering continuous rural-urban shift and decay of the villages in the hinterland.

In regards to topography and geology the area has typical karst features made of calcareous and dolomite rocks with high permeability. Stones of Imotica, Visočani and Mironja are famous for their good quality. They are mainly used for building and construction purposes. There are also a few enclaves of arable lands mostly situated in small karst fields and sinkholes linked to the red and brown soils. These productive zones made Dubrovačko Primorje area suitable for habitation since prehistoric times. The landscape is dominated by rocky, bushy and grazing land dominantly utilized for cattle-breeding, picking of herbs and bee-pasture.

The coastal line of Dubrovačko Primorje has resulted from the Late Pleistocene-Holocene transgression of about 100 m. The Channel of Koločep separated the Elaphite islands from Primorje and many inlets were developed along the coast of Primorje, like Slano, Janska, Budima, Doli and The Cove of Bistrina in The Bay of Mali Ston. The coast is predominantly steep and rocky. From ancient times proximity to the sea made possible to use its resources mainly for food production and transport. In this manner the most important inlet is Bistrina in the Bay of Mali Ston. It is exceptionally suitable for fish and shellfish farming due to its geomorphologic, physical, chemical and biochemical conditions and microclimate. Although the conditions for fishing are good, nowadays this activity is in decline. Apart from being a source of food in the past, the sea was valorised through the development of ship building and maritime affairs, but those activities disappeared in Dubrovačko Primorje when the Republic of Ragusa collapsed. Today, the coast is mainly used in tourism, being the most prospective branch in the region. It primarily refers to the coastal areas of the Bay of Slano and somewhat to the coast beneath the settlements of Kručica, Banići and Doli where it is relatively accessible.

Dubrovačko Primorje has characteristic Mediterranean climate with hot and dry summers and mild and rainy winters. These seasons are favourable for the development of bathing tourism. The average annual air temperature is 16.1 °C, the lowest average monthly temperature is in January (7.4 °C), and the highest average monthly temperature is in July (24.3 °C). The highest temperatures reach up to 37 °C,

nižom od 0 °C, od udolina u zaobalju, gdje se temperatura zna spustiti do -10 °C, što zna biti opasno za raslinje u zimskim mjesecima i u rano proljeće (IVANKOVIĆ, 1993.). Prosječna godišnja količina padalina kreće se oko 800 mm (IVANKOVIĆ, 1993.), a godišnji hod količine padalina obilježava izrazita sezonalnost. Padaline su uglavnom koncentrirane u zimskom dijelu godine, dok su ljeta redovito sušna, što se negativno odražava na poljoprivrednu proizvodnju.

S obzirom na veliku vodopropusnost terena, na prostoru Dubrovačkog primorja nema stalnih vodotoka. Izvori vode vrlo su rijetki. Češći su u priobalju na kontaktu nepropusnih i propusnih naslaga, na čelu navlake Dinarika. Na mjestima gdje je to čelo potopljeno, javljaju se vrulje (npr. uvala Bistrina u Malostonskom zaljevu, uvale Janska i Budima u Banićima). Nedostatak vode za natapanje poljoprivrednih površina ograničavajući je faktor za razvoj poljodjelstva. Isto tako, razvoj turizma kao vodeće gospodarske aktivnosti ovog kraja, znatno je usporen zbog nedostatka dovoljne količine pitke vode.

Zbog klime i oskudne pedološke osnove biljni pokrov ima kserofitna obilježja. Šumskog je pokriva malo, a najveće površine zauzimaju makije, garizi i kamenjari. Zbog napuštanja poljoprivrednih površina poradi deagrarizacije intenzivna je reforestacija tih površina, pa i zapuštenim agrarnim krajolikom prevladavaju makije i garizi.

Zbog škrte pedološke osnove i oskudice vode ovaj je kraj od uvijek vrlo težak za život i opstanak ljudskih zajednica, ali je od najstarijih vremena ipak susljedno naseljen i vrjednovan.

Društveno-gospodarski razvoj

Područje Dubrovačkog primorja bilo je naseljeno još u mlađem kamenom dobu, o čemu svjedoče ostatci keramičkih posuda i kostura nađeni u Močiljskoj i drugim špiljama. Iliri, Grci, Rimljani, Istočni Goti, Bizant i dr. ostavili su svoje tragove u prostoru u vidu ilirskih gradina i gomila, rimskih sarkofaga, nekropola, natpisa u kamenu i stećaka (srednjovjekovnih nadgrobni spomenika). To potvrđuje da je prirodno-geografska osnova pružala najpotrebnije preduvjete za razvoj naselja.

but in regard to the minimal temperatures there is an essential difference between the narrow coastal area where there are few days when the temperature reaches below freezing point, and the valleys in the hinterland where the temperature drops sometimes ten below freezing which is dangerous for the vegetation in winter months and in early spring (IVANKOVIĆ, 1993). The average annual precipitation is about 800 mm (IVANKOVIĆ, 1993) and the annual variation of precipitation is characterized by an exceptional seasonality. The precipitations are concentrated mainly in winter time and the summers are normally dry which has a negative effect on agricultural production.

In regard to the high permeability of the terrain there are no permanent water flows in the area of Dubrovačko Primorje. Water springs are very rare. There are more of them on the spots where permeable and impermeable sediments contact each other on the front part of the over thrust of the Dinaricum. Undersea springs appear on the sites where that front is sunken (for example the cove of Bistrina in the Bay of Mali Ston, the coves of Janska and Budima in Banići). The shortage of water for irrigating of agricultural areas is a restraining factor for the development of agriculture. Likewise the development of tourism as a leading economic activity of this region is considerably slowed down due to the deficiency of drinking water.

Due to the climate and poor pedological conditions the vegetation has xerophyte characteristics. There are a few forests. Macchia, thickets and rocky grounds dominate most of the areas. As the agricultural surfaces have been abandoned due to deagrarisation, the reforestation of those surfaces has intensified and consequently the neglected agrarian landscape is dominantly covered with macchia and thickets.

Another characteristic of this region is poor pedological basis and the shortage of water meaning difficult for living and existence of human communities; however it has been constantly populated and valuated from ancient time.

Socioeconomical development

The region of Dubrovačko Primorje was inhabited as early as the Late Stone Age which is characterized by the remnants of the ceramics and skeletons found in the Močiljska cave and other caves as well. Illyrians, Greeks, Romans, East Goths, Byzantines and others left their traces in

U 7. stoljeću Primorje naseljavaju Hrvati. U skladu s teritorijalnom organizacijom, ovaj prostor pripao je oblasti Zahumlje ili Hum, koja se, prema pisanju Konstantina Porfirogeneta, prostirala između Neretve, Dubrovnika i Gackog (HRDALO, A., 1981.). U to vrijeme Hrvati su prihvatili kršćanstvo od starosjedilaca, o čemu svjedoči starohrvatski pleter na crkvi sv. Stjepana u Topolom, na zvoniku crkve sv. Jeronima i u Franjevačkom samostanu u Slanomu.

Nakon što je Dubrovačka Republika stekla Ston i Pelješac 1333. godine, javlja se veliki interes i za Primorje, poglavito iz strateških razloga: sigurnost trgovine koja se odvijala prema Zavali i Drijevim (današnja Gabela), povezivanje sa Stonom i Pelješcem te smanjenje utjecaja Bosne s mora u neposrednoj blizini (HRDALO, A., 1981; 2001; LUČIĆ, 1986; HRDALO, I., 1993.). Nakon višegodišnjih intenzivnih diplomatskih aktivnosti (HRDALO, A., 2001.), godine 1399. Dubrovačka Republika kupila je Dubrovačko primorje od bosanskog kralja Ostoje. Za Dubrovačke Republike Slano je u geografskom smislu postalo važna trgovačka luka međunarodnog značenja (uvozno-izvozna luka dijela Bosne i Hercegovine te zapadne Srbije), imalo je dva brodogradilišta, skladište soli, trgovište stokom, solju i žitom (LUETIĆ, 1986; GOLUŠIĆ, 2001a). Poljoprivredna se proizvodnja temeljila na tipu srednjovjekovnoga kmetstva. Uzgajale su se žitarice i grahorice, skupljalo ljekovito bilje, a sredinom 17. stoljeća započela je organizirana proizvodnja duhana za koju Primorje ima potrebne prirodne preduvjete (IVANKOVIĆ, 1988.). Uzgajale su se ovce i koze, koje su se zbog nedostatka stočne hrane slale na ispašu u hercegovačke planine u sklopu tradicionalnih transhumantnih kretanja. Zimi se dio stoke prebacivao na Šipan, Jakljan i Olipu (GOLUŠIĆ, 2001a). Pomorstvo je u Primorju razvijeno od davnina, a u 16. stoljeću došlo je do procvata slanskog brodarstva. Poznate slanske pomorske obitelji (Ohmučević, Tasovčić, Milić, Kaznačić, Ivelja, Barbijerić...) posjedovale su svoje brodove, a neki su od njih plovili pod španjolskom zastavom (LUETIĆ, 1986; GOLUŠIĆ, 2001a, 2001b). Padom Dubrovačke Republike Primorje dolazi pod francusku vlast. Brodarstvo Dubrovnika i okolice propada, pa tako i slanski brodari. Za vrijeme francuske uprave izgrađena je tzv. "Napoleonova cesta" kroz sela u zaobalju (DOMAĆIN, 2006.), čime počinju jači utjecaji gradskog života na Primorje.

places like Illyrian hill-forts and tumuli, Roman sarcophagi, necropolis, inscriptions in stone and "stećci" (medieval standing tomb-stones). This proves that the natural and geographical basis enabled the most indispensable preconditions for the development of settlements.

In the 7th century Croats settled in Primorje. According to territorial organisation, this area belonged to the region of Zahumlje or Hum which, with reference to Constantine Porphyrogenet's writings, stretched between the Neretva, Dubrovnik and Gacko (HRDALO, A., 1981). At that time Croats adopted Christianity from the native people, as evidenced by early Croatian plaiting on St. Stephen's church in Topolo, on the bell-tower of St. Geronimo's church and in the Franciscan monastery in Slano.

After the Republic of Ragusa acquired Ston and Pelješac in 1333, a high interest in Primorje also developed, mainly for strategic reasons: safety of trade which was in progress towards Zavala and Drijevi (present Gabela), connection with Ston and Pelješac as well as decrease of Bosnian influence from the sea in the direct neighbourhood (HRDALO, A., 1981, 2001, LUČIĆ, 1986, HRDALO, I., 1993). Following intensive diplomatic activities for many years (HRDALO, A., 2001) in 1399 the Republic of Ragusa bought Dubrovačko Primorje from king Ostoja of Bosnia. During the Republic of Ragusa Slano became an important international trading port in geographical terms (export-import port of a part of Bosnia and Herzegovina and of western Serbia). It had two shipyards, salt storage, cattle, salt and grain markets (LUETIĆ, 1986, GOLUŠIĆ, 2001a). The agricultural production was based on a medieval serfdom type. Grain and vetches were cultivated. Herbs were picked and the middle of 17th century marked the beginning of organized tobacco production, for which Primorje had favourable natural preconditions (IVANKOVIĆ, 1988). Sheep and goats were bred, but due to the lack of pasturage they were taken to grazing land in the Herzegovinian mountains within traditional "transhumance" (the seasonal migration of livestock to suitable grazing grounds). In winter time a part of the stock was moved to Šipan, Jakljan and Olipa (GOLUŠIĆ, 2001a). Maritime affairs were developed from ancient times and in the 16th century ship building in Slano blossomed. The families from Slano quickly became renowned sailors (Ohmučević, Milić, Kaznačić, Ivelja, Barbijerić, etc), owned their own ships and some of them sailed under the flag of Spain (LUETIĆ, 1986, GOLUŠIĆ, 2001a, 2001b). As direct result of the

Nakon Francuza, Bečkim kongresom 1815. godine vlast je u Primorju preuzela Austrija. Austrijska vlast organizirala je produbljivanje slanske uvale, gradnju rive, vodovoda od Usječenika i gradnju ceste od Slanoga do Zavale (Hercegovina). U tom razdoblju započeo je uzgoj krumpira i buhača (GOLUŠIĆ, 2001a). Intenzivira se uzgoj maslina¹ (GOLUŠIĆ, 1986), duhana (IVANKOVIĆ, 1988.) i vinove loze. Odvijao se izvoz buhača, lovorike i kadulje² u Ameriku (LUJO, 1986; GOLUŠIĆ, 2001a). Zaostala tehnologija rada u poljoprivrednoj proizvodnji, agrarna prenaseljenost, feudalni odnosi, visoke kamate, zaduženost, nedostatak prometnica, nerazvijeno i udaljeno tržište glavni su uzroci vrlo teškog ekonomskog stanja u Dubrovačkom primorju krajem 19. stoljeća. Stanovništvo vidi jedini izlaz u samoorganiziranju, udruživanju i međusobnom pomaganju. Zbog toga u većim naseljima dolazi do osnivanja zadruga, odnosno blagajni za štednju i zajmove s neograničenim jamčenjem (BAKARIĆ, 2006.).

Dva svjetska rata ostavila su teške posljedice na demografsko i gospodarsko stanje u Primorju. U staroj Jugoslaviji ovo je područje (posebice brdska sela) bilo najpasivniji dio dubrovačkoga kraja. Poljoprivreda je bila glavno i jedino zanimanje stanovništva. Većinom su se bavili ekstenzivnim poljodjelstvom (uzgojem maslina, voća, vinove loze i duhana, skupljanjem ljekovitog i aromatičnog bilja, uzgojem ovaca i koza te pčelarstvom). Tad su u Primorju osnovane i tvrtke za preradu i izvoz ljekovitog bilja (LUJO, 1986.). Nedugo zatim otvorene su i prve pelinarske³ zadruge u većim selima (BAKARIĆ, 1995.). Većina poljoprivrednih posjeda bila je rascjepkana i premalena da bi osigurala egzistencijski minimum za relativno brojno stanovništvo, pa je najsposobnija radna snaga odlazila na sezonski rad u druge krajeve ili emigrirala u Ameriku (ĐANOVIĆ, 1986.).

Poslije Drugoga svjetskog rata i poslijeratne obnove počinju velika ulaganja u komunalnu

decline of the Republic of Ragusa, was Primorje coming under French rule. The ship building in and around Dubrovnik collapsed, so did the ship-owners from Slano. During the French rule the so called "Napoleon's road" was built through the hinterland villages (DOMAĆIN, 2006) thus initiating stronger impact of city life to Primorje.

Following the French in 1815, on the Vienna Congress, the authority in Primorje was taken over by Austria. The Austrian empire organised the dredging of the cove of Slano, the construction of the quayside, the water supply from Usječenik and the construction of the road from Slano to Zavala (Hercegovina). In this period the cultivation of potatoes and pyrethrum was started (GOLUŠIĆ, 2001a). The production of olives¹ (GOLUŠIĆ, 1986), tobacco (IVANKOVIĆ, 1988) and wine grape intensified. Export of pyrethrum, laurel and sage² to America began (LUJO, 1986, GOLUŠIĆ, 2001a). The main reasons behind the very difficult economic situation in the Dubrovačko Primorje at the end of the 19th century were old-fashioned technology of work in agricultural production, agrarian overpopulation, feudal relations, high interest rates, indebtedness, lack of roads, underdeveloped and remote markets. The inhabitants saw the only way out through self-organising, associations and mutual help. That is why cooperative societies were founded in bigger settlements, respectively cash-offices for savings and loans with unlimited guarantees (BAKARIĆ, 2006).

The two world wars had serious effects on demographic and economic situation in Primorje. In former Yugoslavia this region (particularly highland villages) was the most unproductive part of the region of Dubrovnik. Agriculture was the main and sole occupation of the inhabitants. Most of them were extensive farmers (cultivation of olive trees, fruit, wine grape, tobacco, picking of medical and aromatic herbs, small stock breeding and bee-keeping). At that time companies for the production and export of herbs were established

¹ Početkom 20. stoljeća uzgoj maslina bio je najvažnija grana poljoprivredne proizvodnje i glavni izvor prihoda. Drvo masline služilo je kao dobar ogrjev, lišće se koristilo kao hrana za stoku, plod kao hrana, a ulje, osim u prehrani, za osvjetljenje. Zbog svega toga, svaki se i najsiromašniji pedelj tla sadio maslinom, posebice kad su zbog filoksere počeli propadati vinogradi (BAKARIĆ, 1999.).

² Kadulja (*Salvia officinalis*) javlja se kao izvozna trgovačka roba 1862. godine, a do tada je korištena samo u pučkoj medicini (BAKARIĆ, 1995.).

³ Primorci kadulju nazivaju pelinom.

¹ At the beginning of the 20th century the cultivation of olive trees was the most important branch of agricultural production and the main source of income. The wood of olive tree was used as firewood, leaves were used as cattle feed, fruit was used as food and oil besides being used as food, was also used for lighting. For all of those reasons every inch of even the poorest land was cultivated with olive trees, particularly when wine grapes started to deteriorate due to phylloxera (BAKARIĆ, 1999).

² Sage (*Salvia officinalis*) started to be exported in 1862 and until that time it had been used only in folk-medicine (BAKARIĆ, 1995).

infrastrukturu, koja su potaknula sasvim novi pravac razvoja Primorja. Tako je 1955. godine, zbog iznimno dobrog ulova male plave ribe u Slanome izgrađena Tvornica za preradu ribe "Primorka". Opskrbljivala se vodom iz izvora Vrelo (Ugor) u Grgurićima (KRALJ, 2001.). Uslijedili je gradnja Jadranske turističke ceste kroz priobalni dio Primorja 1966. godine. Ovi važni događaji te pronalazak pitke vode u podzemlju u Narezima 1970. godine potaknuli su razvoj turizma u priobalnom dijelu Dubrovačkog primorja, čime počinje proces intenzivnije litoralizacije. Priobalje se sve brže razvijalo i privlačilo stanovništvo iz nedovoljno razvijenih sela u zaobalju. Međutim, s obzirom na intenzivniji razvoj turizma u Dubrovniku nego u okolici, stanovništvo primorskih sela više je bilo usmjereno prema Dubrovniku nego prema priobalnim primorskim selima. Nagli priljev stanovništva donosi Dubrovniku mnoštvo problema (problem stambenog zbrinjavanja stanovništva, velik pritisak na školstvo i zdravstvo, prenaseljenost, prometne gužve u ljetnim mjesecima i onečišćenja okoliša) (SKARAMUCA, 1995.), pa je započelo planiranje razvoja izvangradskih područja. Intenziviranje gradnje obiteljskih kuća u Dubrovniku te gradnja Jadranske magistrale oživjeli su djelatnost vađenja i obrade kamena u Primorju (JARAK, 2006.).

U Slanome, kao glavnom središtu Dubrovačkog primorja, izgrađeni su smještajni kapaciteti i osnovni infrastrukturni objekti. Na mjestu nekadašnje Tvornice za preradu ribe izgrađen je 1967. godine Hotel "Admiral", na sjevernoj strani slanske uvale Hotel "Osmine", u središtu mjesta uz rivu Hotel "Kolarin". Otvoreni su restorani, a obiteljske su se kuće nadograđivale i uređivale kako bi mogle primati turiste. Do 1974. godine udio turističkog prometa Primorja u prometu dubrovačkog područja je rastao, a onda je počeo opadati zbog intenzivne gradnje smještajnih kapaciteta u Dubrovniku i bližoj okolici (Hotelsko naselje "Babin kuk", hoteli u Cavtatu, Župi, na Elafitima i Mljetu) (KOBASIĆ, 1986.). Hoteli i restorani zapošljavali su dosta stalnih i sezonskih radnika. Također su otkupljivali domaće poljoprivredne proizvode. Osnivanjem Fonda za razvoj nerazvijenih područja općine Dubrovnik 1976. godine, među kojima je na prvom mjestu bilo Dubrovačko primorje, počeli su, iako dosta skromni (zbog nedostatke kvalitetnih programa) izgradnja i razvoj Primorja (IVANKOVIĆ, 1993). Od tada do

in Primorje (LUJO, 1986). Relatively quickly first cooperative societies for wormwood³ appeared in bigger villages (BAKARIĆ, 1995). Most of the agricultural farms were badly splintered and too small to ensure the existential minimum for relatively numerous inhabitants, so the most skilful labour left to find temporary employment to other regions or immigrated to America (ĐANOVIĆ, 1986).

After the Second World War and the post-war renewal, large investments into municipal service infrastructure started and initiated a completely new direction of the development of Primorje. In 1955 a factory called "Primorka" for fish production was built in Slano as a result of an exceptionally good catch of small oily fish. Its water supply came from the water spring Vrelo (Ugor) in Grgurići (KRALJ, 2001). By 1966 construction of the Adriatic Tourist Road through the coastal area of Primorje followed. These important events and the discovery of underground drinking water in Nerezi in 1970, encouraged the development of tourism in the coastal area of Dubrovačko Primorje, thus initiating the process of a more intensive littoralisation. The coastal zone developed rather rapidly, thus attracting the inhabitants of the underdeveloped hinterland villages. However considering that the development of tourism was more intensive in than around Dubrovnik, the inhabitants of the villages in Primorje were more oriented towards Dubrovnik than towards the coastal villages in Primorje. An abrupt influx of population caused many difficulties to Dubrovnik (lack of accommodation, great pressure on the educational system and health care, overpopulation, traffic jams in summer and environmental pollution) (SKARAMUCA, 1995), and thus the planning for the development of suburban areas started. The activity of stone excavation and dressing in Primorje was returned to life (JARAK, 2006) by the intensified construction of family houses in Dubrovnik and that of the Adriatic Tourist Road.

Accommodation units and basic infrastructural buildings were built in Slano as the main centre of Dubrovačko Primorje. In 1967 the "Admiral" hotel was built on the site of the previous fish-processing factory, hotel "Osmine" on the northern side of the cove of Slano, hotel "Kolarin" in the centre by the quayside. Restaurants were opened, family houses expanded and adapted in order to accommodate tourists. Until 1974 the share of tourist arrivals in Primorje had increased within tourist arrivals in the region of Dubrovnik, and then the tourist arrivals started decreasing due to the intensifying

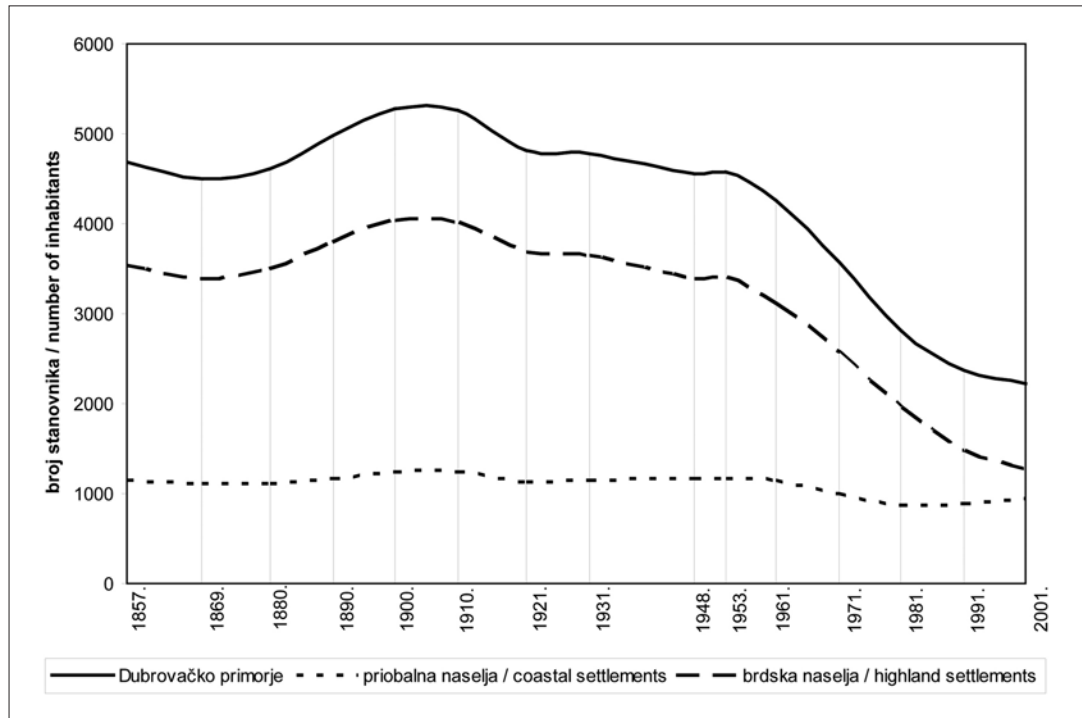
³ Sage is called wormwood by the inhabitants of Primorje.

1991. godine, kad je Fond ukinut, prošireni su hotelski kapaciteti u Slanomu, intenziviralo se iskorištavanje kamena u kamenolomima Visočani i Mironja. Otvoreni su peradarska farma u Banićima i skladište trgovačke robe u Dolima. Subvencionirana je sadnja aromatičnog bilja, uvedeni su telefoni u sva sela, izgrađeni i asfaltirani putovi od magistrale do sela, a u nekim su selima izgrađeni putovi do njiva.

Za vrijeme agresije na Hrvatsku, u kojoj je Dubrovačko primorje osam mjeseci bilo okupirano, a stanovništvo prognano, sustavno je uništavana komunalna infrastruktura, opljačkani su i spaljeni gospodarski i stambeni objekti, škole, crkve, muzeji. Stanovništvo je zbog toga još dugo nakon oslobođenja Primorja moralo živjeti u progonstvu. Nakon povratka prognanika uslijedila je obnova kuća, koju su dodatno otežali razorni potres 1996. godine i požar 2000. godine. Život se, uz velike teškoće, vratio u Primorje, ali ni približno onog intenziteta kakav je bio prije Domovinskog rata. Obnovljeni su stambeni objekti i osnovna infrastruktura, ceste, elektrodistribucijska mreža, škole, pošte, ambulanta. Od predratnih turističkih kapaciteta obnovljeni su hoteli "Osmine" i "Admiral", aktiviralo se stotinjak privatnih iznajmljivača i kampova. Od ostalih gospodarskih objekata u funkciji su kamenolomi Mironja (pogon prerade građevinskoga kamena) i Visočani (pogon za vađenje kamenih blokova i više malih privatnih pogona za preradu arhitektonsko-ukrasnoga kamena). Trenutno četrdesetak koncesionara razvija marikulturu u uvali Bistrina, a u Banićima i Topolom otvorene su uljare. U priobalnom dijelu Općine djeluje još niz manjih tvrtki, trgovina, ugostiteljskih objekata i obrta koji zapošljavaju lokalno stanovništvo.

construction of accommodation units in and near Dubrovnik (hotel complex "Babin kuk", hotels in Cavtat, Župa, on the Elaphite islands and Mljet) (Kobašić, 1986). Hotels and restaurants employed a large number of permanent and migrant workers. They also purchased many home-made agricultural products. Following the establishment of the Development fund for underdeveloped areas of the Municipality of Dubrovnik in 1976, among which Dubrovačko Primorje came to the forefront, the construction and development of Primorje began though modestly (due to the lack of good programmes) (Ivanković, 1993). From that point in time up to 1991 when the Fund was dissolved, the hotel units in Slano were extended, the excavation of stone intensified in the quarries of Visočani and Mironja. A poultry farm was opened in Banići and a warehouse of commercial goods in Doli. The cultivation of herbs was state-aided through co-operatives, telephone lines were introduced to each village, roads were constructed and paved from the main road to the villages, and in some villages roads to the fields were built.

During the aggression on Croatia, when Dubrovačko Primorje was occupied for eight months and the inhabitants were banished, the municipal services infrastructure was systematically destroyed; economic and housing buildings, schools, churches, museums were plundered and burnt. That was the reason why the inhabitants had to live in exile long after the liberation of Primorje. After the refugees had returned, a reconstruction of the houses began, but it was made additionally difficult by a destructive earthquake in 1996 and the fire in 2000. With great difficulties life returned back normal to Primorje, but not nearly as it had been before the war. The housing units and basic infrastructure, roads, electrical distribution network, schools, post offices and the infirmary were rebuilt. The pre-war hotels "Osmine" and "Admiral" have been reconstructed, about one hundred private renters and camping sites have been activated. The other economic facilities which are in operation are the quarries of Mironja (plant for dressing of building stone) and Visočani (plant for excavation of stone blocks and many small private plants for dressing of architectural stone). About forty concessionaires currently develop mariculture in the Bay of Bistrina, oil refineries have been opened in Banići and Topolo. In the coastal area of the Municipality there are numerous small companies, shops, catering establishments and craftsmen employing the local population.

Slika 3. Ukupno kretanje broja stanovnika općine Dubrovačko primorje, brdskih i priobalnih naselja od 1857. do 2001. godine

Figure 3 Total population dynamics in the Municipality of Dubrovačko Primorje, highland and coastal settlements from 1857 to 2001

Ukupno kretanje broja stanovnika

Godina 1673./1674. vlada Dubrovačke Republike provela je prvi popis stanovništva, kojim je utvrđeno da je na prostoru današnje općine Dubrovačko primorje živjelo 3134 stanovnika⁴. U sljedećih pola stoljeća broj stanovnika Primorja opadao je zbog posljedica Morejskog rata, Tursko-mletačkog rata te nekoliko epidemija krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Nakon toga je uslijedio lagani rast sve do ukinuća Republike.

Devetnaesto stoljeće obilježio je početak procesa demografske tranzicije, poglavito zahvaljujući socijalnim, ekonomskim i zdravstvenim promjenama. To se očitovalo u smanjenim stopama mortaliteta (nestanak bolesti kolere i kuge, te smanjenje mortaliteta dojenčadi), dok su stope nataliteta i dalje bile dosta visoke. Direktni rezultat tih promjena bio je nagli rast broja stanovnika. Tako je prema prvom službenom popisu stanovništva 1857. godine na području današnje općine 4689 stanovnika, što

⁴ Preračunato na osnovi podataka iz Statističkog godišnjaka općine Dubrovnik 1980. godine.

Total population dynamics

In 1673/1674 the government of the Republic of Ragusa organized the first census which numbered that the population in the region of the present Municipality of Primorje was 3,134⁴. During the following half century the population of Primorje decreased, as a result of the Morean War, the Turkish-Venetian War, and several epidemics at the end of the 17th and the beginning of the 18th centuries. Afterwards there was a slight increase up to the abolition of the Republic.

The 19th century was marked by the beginning of a demographic transition process, primarily due to social, economic and health related changes. They were manifested by a lower rate of mortality (disappearance of cholera and plague, as well as lower infant mortality) and the birth-rate remained quite high. Direct result of those changes was an abrupt growth of population. Consequently at the time of the first official census in 1857 the population in the region of the present Municipality was 4,689 which caused great problems for Primorje. This

⁴ Calculated on the basis of the Statistical Annual data of the Municipality of Dubrovnik from 1980.

Tablica 1. Kretanje broja stanovnika općine Dubrovačko primorje 1948.-2001. godine i indeksi promjene
 Table 1 Population dynamics of the Municipality of Dubrovačko Primorje from 1948 to 2001 and indexes of change

Godina	Broj stanovnika	Indeks promjene	Lančani indeks promjene
Year	Number of inhabitants	Index of change 1948.=100,0	Chain index of change
1948.	4554	100,0	-
1953.	4571	100,4	100,4
1961.	4259	93,5	93,2
1971.	3564	78,3	83,7
1981.	2823	62,0	79,2
1991.	2378	52,2	84,2
2001.	2216	48,7	93,2

Izvori/Sources: KORENČIĆ (1979.); DENDER (1986.); *Popis stanovništva 1991.*, Stanovništvo prema spolu i starosti, Dok. 882, DZS, Zagreb, 1994.; *Popis stanovništva 2001.*, Tablica: Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, DZS, www.dzs.hr (25. 8. 2008.)

je Primorju donijelo velike probleme. Tada se javio prvi masovniji odlazak Primoraca u svijet, na gradnju Sueskoga kanala (HRDALO, I., 1993.). Porast stanovništva bio je veći u brdskim selima nego u priobalju (Sl. 3.), jer je tim prostorom prolazila glavna prometnica i tu je bilo težište gospodarskog i društvenog života (više plodnog zemljišta i razvijenije stočarstvo). Velika društvena i ekonomska kriza te pojava gladi u drugoj polovici 19. stoljeća bili su rezultat niza nepovoljnih okolnosti: agrarne prenaseljenosti, ukidanja nepisanog pravila o sprečavanju diobe zemlje, teškoća u podmirivanju kmetskih obveza, uvođenja vojne obveze, filoksere, niza neplodnih godina, Hercegovačkog ustanka, te prelaska s jedrenjaka na parobrode (VEKARIĆ, 2001.). Siromašno stanovništvo bilo je prisiljeno emigrirati (uglavnom prema Americi), no visok natalitet i dalje je rezultirao rastom broja stanovnika (Sl. 3.), pa je 1900. godine iznosio 5271. Nakon toga slijedi konstantan pad broja stanovnika (s iznimkom neznatnog rasta u kompenzacijskom razdoblju povećanog nataliteta nakon Drugoga svjetskog rata). Emigracije prema Americi znatno su smanjene u razdoblju 1900.-1914. godine zbog mogućnosti zapošljavanja na brojnim lokalnim javnim radovima koje je organizirala austrijska vlast, ali i zbog pojeftinjenja uvoznih žitarica, koje je posljedica završetka gradnje uskotračne željezničke pruge od Čapljinje do Dubrovnika 1901. godine (GOLUŠIĆ, 2001a).

Prvi svjetski rat i teško ekonomsko stanje nakon njega (praćeno intenzivnim emigracijama) uzrokovali su daljnje smanjenje broja stanovnika u prvoj polovici 20. stoljeća. To je smanjenje

also marked the first mass emigration abroad of the inhabitants of Primorje, as they left in order to participate in building the Suez Canal (HRDALO, I., 1993). The population growth was higher in the highland villages than in the littoral (Fig. 3) because the main road ran in that area and the focus of economic and social life was also there (more fertile soil and more developed cattle breeding). A great social and economical crisis, as well as famine occurred in the 2nd half of the 19th century, were a result of numerous unfavourable circumstances: agrarian overpopulation, abolishment of unwritten rule not to split estates, difficulties in settling serfs' obligations, introduction of conscription, phylloxera, a number of unfruitful years, Herzegovinian rebellion, and switching from sailing-vessels to steamboats (VEKARIĆ, 2001). The poor population was forced to emigrate (mainly to America), but a high birth-rate resulted in population growth (Fig. 3), and in 1900 the population was 5,271. After that there was a constant fall of population (except a minor growth in the period of compensating births after the Second World War). The emigrations to America were considerably lower in the period from 1900 to 1914 because there were employment possibilities on numerous local public works organised by the Austrian government, but also because of cheaper imported grains, which was the effect of the completion of the narrow-gauge railway-line from Čapljinina to Dubrovnik in 1901 (GOLUŠIĆ, 2001a).

The First World War and the difficult economic situation afterwards (accompanied by intensive emigrations) caused a further fall of the population in the first half of the 20th century. The fall of

u brdskim selima bilo dvostruko veće nego u priobalnom dijelu, što upućuje na polagano premještanje težišta života prema obali. Nakon Drugoga svjetskog rata intenzitet smanjenja broja stanovnika bio je još veći, pa se broj stanovnika od 1948. do 2001. godine više nego prepolovio (Tab. 1.).

"Usporedimo li demografske trendove u sličnim regijama, Konavlima i Pelješcu, može se primijetiti da se Dubrovačko primorje najslabije snašlo u novim uvjetima življenja koje je donijelo 20. stoljeće" (VEKARIĆ, 2001; 181).

Depopulacija općine Dubrovačko primorje

Opća obilježja

Depopulacija je oblik općeg kretanja stanovništva pod kojim se, u užem smislu, podrazumijeva smanjenje broja stanovnika, a u širem, dugotrajno smanjivanje broja stanovnika koje implicira poremećaje u strukturi i prirodnoj dinamici stanovništva nekog područja (NEJAŠMIĆ, 1991.). Za ruralna područja izložena jakoj depopulaciji, kao što je općina Dubrovačko primorje, karakterističan je niz paralelnih procesa i nepovoljnih posljedica: senilizacija, smanjena ekonomska aktivnost, zapuštanje obradivih površina, smanjenje prihoda, povećanje troškova održavanja prijeko potrebne infrastrukture, pad životnog standarda. Na taj se način stvara uzročno-posljedični "kružni tok", odnosno kad depopulacija postane limitirajući faktor razvoja, ona potiče daljnju emigraciju (NEJAŠMIĆ, 1991; PEJNOVIĆ, 2004.).

Iako je Dubrovačko primorje zahvaćeno ukupnom depopulacijom već na početku dvadesetog stoljeća, njezin se intenzitet naglo povećao 1960-ih godina. To je posljedica polariziranog razvoja, tj. nejednakog razvoja bivše općine Dubrovnik. Teorija polariziranog razvoja nejednaki prostorni razvoj objašnjava procesom kružne kumulativne kauzalnosti, odnosno procesom u kojem pojedine proizvodne ili uslužne djelatnosti preko jedne ili više svojih jedinica multipliciraju razvoj pola (središta) u kojem se nalaze (VRESK, 1996.). Budući da u Dubrovniku nije postojala veća koncentracija industrije, za polarizaciju krajnjeg juga Hrvatske odgovoran je poglavito razvoj turizma i pratećih uslužnih djelatnosti nakon otvaranja Jadranske magistrale. Koncentracija turističkih smještajnih kapaciteta u Dubrovniku, zbog

population was twice higher in the highland villages than in the littoral, which indicates that the focus of life moved slightly towards the littoral. After the Second World War the intensity of the population fall was even higher and consequently the population reduced by more than half from 1948 to 2001 (Tab. 1).

"If we compare demographic changes in similar regions, Konavle and Pelješac, it can be noticed that Dubrovačko Primorje coped most inadequately with the new living conditions brought by the 20th century" (VEKARIĆ, 2001, 181).

Depopulation of Dubrovačko Primorje

General characteristics

Depopulation is a form of general population trends which in narrower terms include implicitly population decrease, and in wider terms long-term depopulation decrease implying disturbances in the population structure and biological dynamics of a certain region (NEJAŠMIĆ, 1991). Rural regions which are open to widescale depopulation, such as the Municipality of Dubrovačko Primorje, are characterized by a number of parallel processes and disadvantageous consequences such as: demographic aging, low economic activities, abandoning of arable land, income decrease, growth of maintenance costs for the necessary infrastructure, fall of living standards. In this way a cause-and-effect "circulatory traffic" is created, in other words when depopulation becomes a limiting development factor it encourages further emigration (NEJAŠMIĆ, 1991, PEJNOVIĆ, 2004).

Although Dubrovačko Primorje was included in the total depopulation at the very beginning of the 20th century it intensified abruptly in the 1960s. It was caused by the polarised development, i.e. the unequal development of the previous Municipality of Dubrovnik. The polarised development theory explains an unequal spatial development including the process of circular cumulative causality, in other words the process in which certain production or service activities, through its one or more units, multiply the development of the pole (centre) where they are located (VRESK, 1996). In consideration of the fact that there were no major concentrations of industry in Dubrovnik, the polarisation of the entire south of Croatia is primarily a result of the development of tourism and the corresponding service activities upon the opening of the Adriatic Tourist Road. The concentration of

njegovih lokacijskih prednosti (radna snaga, prometna dostupnost, postojeća komunalna infrastruktura), potiče razvoj drugih djelatnosti i funkcija grada, što rezultira koncentracijom stanovništva, radnih mjesta, stanova, kapitala i sl. Time se povećava kumulativni proces polarizacije, a posljedice su deagrarizacija i deruralizacija ostalih, ruralnih dijelova bivše općine. Prema teoriji polariziranog razvoja, u polu (središtu) razvoja, osim učinaka polarizacije (koncentracije) trebali bi do izražaja doći i učinci širenja, odnosno dekoncentracije gradskih funkcija (VRESK, 1996.). Učinci širenja u dubrovačkoj su regiji dugo vremena bili vrlo slabi, a počinju jačati 1980-ih godina decentralizacijom gradskih funkcija, pojačanom dnevnom migracijom radne snage, suburbanizacijom itd. Ovi su procesi zahvatili prostor Rijeke Dubrovačke i Župe Dubrovačke. Faktor koji je dodatno utjecao na smanjenje broja stanovnika naselja Dubrovačkog primorja je Domovinski rat, u kojem je cijeli prostor bio pod okupacijom. Tijekom okupacije veći je dio stambenih i gospodarskih objekata opljačkan i spaljen, pa je povratak prognanika bio vrlo težak i spor.

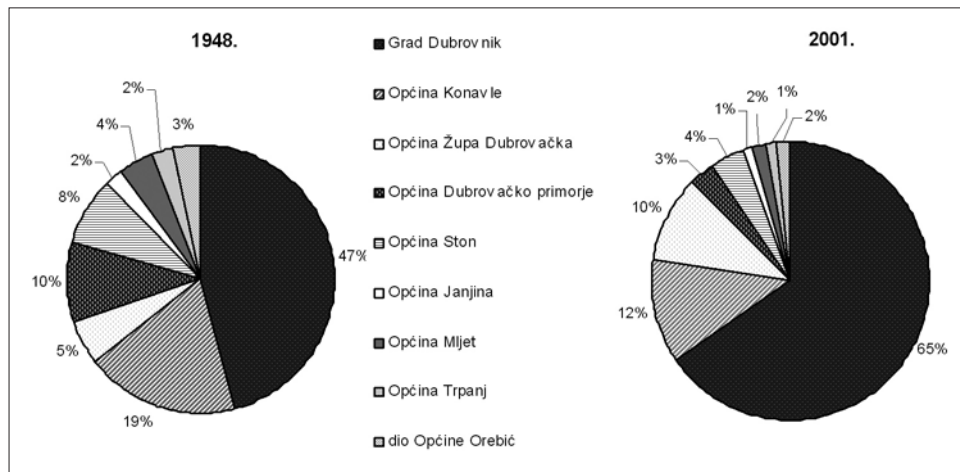
Posljedica polariziranog razvoja dubrovačke regije je porast udjela stanovništva današnje jedinice lokalne samouprave Grad Dubrovnik i pad udjela stanovništva današnjih općina koje su bile dio bivše općine Dubrovnik (iznimka je općina Župa Dubrovačka, koja u posljednje vrijeme bilježi veliki rast broja stanovnika) (Sl. 4.). Najveći je pad zabilježen upravo u općini Dubrovačko primorje, u kojoj je 1948. godine živjelo 10% stanovništva bivše općine Dubrovnik, a danas je taj udio svega 3%.

Budući da je prema novom upravno-teritorijalnom ustroju u sastav Grada Dubrovnik uključen i niz naselja istočnog dijela Dubrovačkog primorja koja su i danas pretežno ruralna, zanimljivo je analizirati udio stanovništva tadašnjeg obuhvata naselja Dubrovnik u ukupnom stanovništvu bivše općine Dubrovnik. On je 1948. godine iznosio 35,2%, 1953. godine 38,3%, 1961. godine 43%, 1971. godine 52,9%, a 2001. godine 47,9%. Na žalost, za 1981. i 1991. godinu nije bilo moguće dobiti usporedive podatke, jer su, prema tadašnjoj popisnoj metodologiji, u naselje Dubrovnik bili uključeni prostori Rijeke i Župe Dubrovačke. Ovaj podatak upućuje na izraziti trend koncentracije stanovništva u gradu 1960-ih i 1970-ih godina, a nakon toga počelo je premještanje težišta naseljenosti u prigradске zone

accommodation units in Dubrovnik, for its location advantages (labour, traffic accessibility, existing municipal services infrastructure), encourages the development of other activities and functions in the city resulting in the concentration of population, jobs, apartments, capital, etc. In this way the cumulative process of polarisation increases with the following consequence of deagrarisation and deruralisation of other rural parts of the previous Municipality. According to the polarized development theory in the pole (centre) of the development, besides the effects of polarisation (concentration), the effects of expansion, i.e. the disperse of city functions should be manifested too (VRESK, 1996). The effects of expansion in the region of Dubrovnik were very weak for a long time and only began to increase in the 1980s with decentralisation of city functions, higher daily commutance of labour, suburbanisation, etc. These processes included the regions of Rijeka Dubrovačka and Župa Dubrovačka. An additional factor influencing the population decrease in the settlements of Dubrovačko Primorje was the Homeland War, during which the entire territory was occupied. During this period a large number of the housing and farming units were plundered and burnt, so the return of the refugees was very difficult and slow.

Consequences of the polarized development of the region of Dubrovnik are increase of the share of population of the current administrative area of City of Dubrovnik and decrease of the share of population of the current municipalities which used to be a part of the former Municipality of Dubrovnik (except the Municipality of Župa Dubrovačka which has been recording high population growth) (Fig. 4). The highest decrease has been recorded in the Municipality of Dubrovačko Primorje in which 10% of the inhabitants of the former Municipality of Dubrovnik lived in 1948 and today that share is only 3%.

According to the new administrative-territorial system the City of Dubrovnik also includes a number of settlements in the eastern part of Dubrovačko Primorje which are still mainly rural. It is interesting to analyse the share of the population of Dubrovnik settlement in the total population of the former Municipality of Dubrovnik. In 1948 it was 35.2%, in 1953 it was 38.3%, 1961 it was 43%, in 1971 it was 52.9% and in 2001 it was 47.9%. Unfortunately it was not possible to obtain comparable results for the period between 1981-1991 due to the discordance of the census methodology at that time, when the regions of

Slika 4. Promjena udjela stanovništva današnjih jedinica lokalne samouprave u stanovništvu bivše općine Dubrovnik
Figure 4 Change of the share of population of the present local government units in the population of the previous Municipality of Dubrovnik

Izvori / Sources: Dender (1986.); *Popis stanovništva 2001.*, Tablica: Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, DZS, www.dzs.hr (25. 8. 2008.)

(gradnja "Novog naselja" u Rijeci Dubrovačkoj 1980-ih godina, intenzivna gradnja privatnih kuća u Župi Dubrovačkoj 1990-ih). Danas se osovina urbanizacije proširila na istok do Čilipa u Konavlima, a na zapad do Orašca. U tom su pojasu vrlo intenzivni stambena izgradnja i dnevne migracije radne snage. Ubrzana urbanizacija u zapadnom dijelu neposredna je posljedica izgradnje mosta preko Rijeke Dubrovačke, koji je pušten u promet 2002. godine, a skratio je put do Dubrovnika za 12 km.

U takvim uvjetima moglo bi se očekivati da će uskoro doći do širenja urbanizacije na priobalni dio općine Dubrovačko primorje. U ostalim dijelovima nastaviti će se negativni demografski trendovi zahvaljujući poglavito negativnom prirodnom kretanju, dok utjecaj migracija ne će biti toliko izražen kao u proteklom desetljećima. Naime, primorska su sela u tolikoj mjeri već raspučena da iz njih nema tko iseljavati (izuzetci su priobalna naselja Slano i Banići), jer je preostalo uglavnom staro stanovništvo. Snižavanje stopa nataliteta i rast stopa mortaliteta (zbog ulaska u godine povišenih stopa mortaliteta brojnih neokrnjenih naraštaja rođenih između dva svjetska rata) dovest će do daljnjeg pada broja stanovnika Dubrovačkog primorja te potpunog izumiranja manjih, prometno izoliranih naselja Općine. Dakle, nekadašnju depopulaciju pod dominantnim utjecajem emigracije zamijenila je biološka ili prirodna depopulacija.

Rijeka and Župa Dubrovačka were included into the settlement of Dubrovnik. This data indicates a prominent trend of the population concentration in the city in the 1960s and 1970s followed by a shift of focus of population density to suburban zones (the construction of the "Novo naselje" in Rijeka Dubrovačka in the 1980s and intensive building of private houses in Župa Dubrovačka in 1990s). Nowadays the axis of urbanisation has been extended to Čilipi in Konavle on the east, and to Orašac on the west. The construction of housing units and daily labour force movements are very intensive in this zone. Rapid urbanisation in the western part is a direct effect of the construction of the bridge across the Dubrovnik River, which was opened to traffic in 2002, shortening the trip to Dubrovnik for 12 km.

In these conditions it may be expected that the expansion of urbanisation will take place soon to the littoral of the Municipality of Dubrovačko Primorje. In the other areas negative demographic trends will continue primarily due to negative natural change. However the migration influence will not be as manifested as it was in the last decades. Namely, the villages in Primorje are already vastly depopulated that there is literally nobody to emigrate (except for Slano and Banići settlements), as mainly the elderly are living there. The decrease of birth-rate and the increase of mortality (due to the entry into the years of high mortality of numerous undamaged generations born between the two world wars) will lead to a further population decrease in Dubrovačko Primorje

Promjene u razmještaju stanovništva

Od dvadeset naselja Dubrovačkog primorja samo su četiri uz obalu, dok su ostala u brdskom zaobalju. Prevladavaju mala seoska naselja s raštrkanim zaseocima, obično po rubovima polja, vrtača i udolina. Takva naslijeđena struktura naselja bila je posve neprimjerena u izmijenjenim društveno-gospodarskim uvjetima, jer je ubrzani razvoj sekundarnih i tercijarnih djelatnosti tražio i potaknuo određenu razinu koncentracije stanovništva (NEJAŠMIĆ, TOSKIĆ, 2000; NEJAŠMIĆ, 2003.). Investicije su ponajprije usmjeravane u gradove jer je u njima postojala osnovna infrastruktura za intenzivniji razvoj

and to the complete extinction of smaller, isolated settlements in the Municipality. Consequently, the previous depopulation under a dominant influence of emigration has been replaced by biological or natural depopulation.

Population deployment changes

From twenty settlements in Dubrovačko Primorje only four of them are located by the coast and the rest are in the highland hinterland. Small villages prevail with dispersed hamlets commonly skirting the fields, karst sinkholes and valleys. This type of inherited structure of settlements was entirely inappropriate in the altered socioeconomic conditions as the

Tablica 2. Ukupno kretanje broja stanovnika naselja Dubrovačkog primorja (1857.-2001.)

Table 2 Total population dynamics of the settlements of Dubrovačko Primorje (1857-2001)

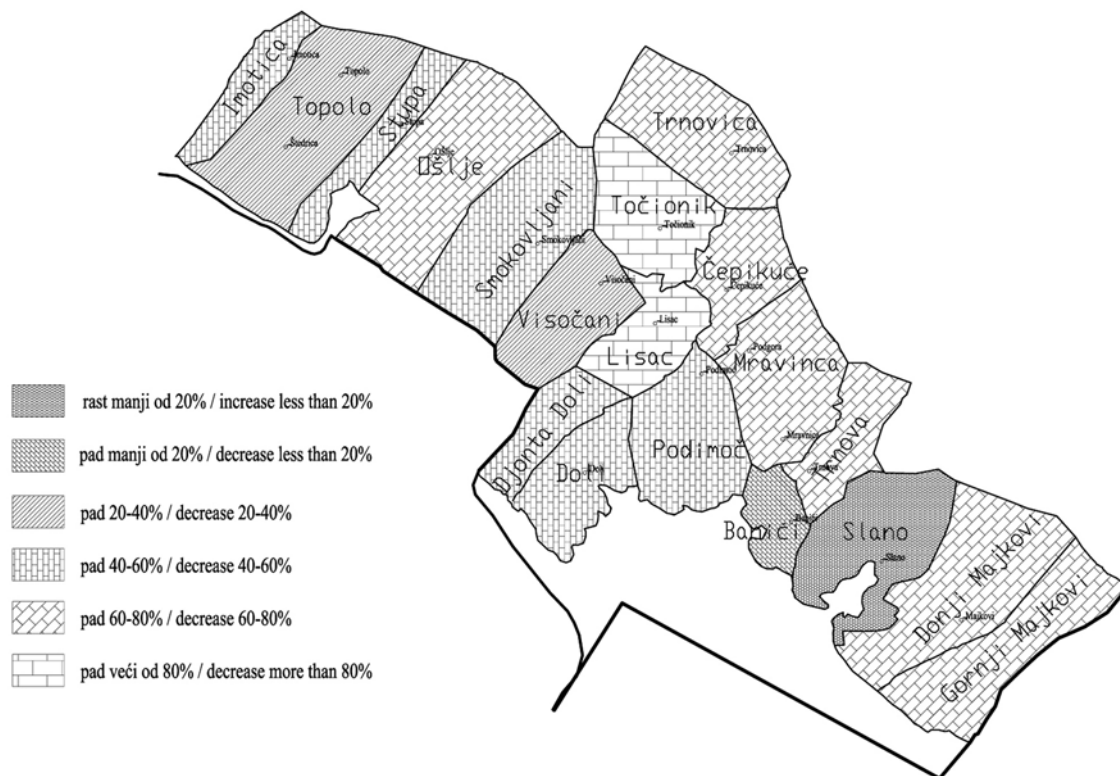
naselje settlement	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Banići	218	201	138	138	144	158	158	158	157	159	150	126	142	126	143
Čepikuće	292	275	289	312	325	317	335	289	272	284	276	214	145	115	95
Doli	448	441	434	462	510	507	495	478	518	523	488	367	299	253	207
Imotica	99	104	104	125	152	142	111	140	151	167	153	140	125	86	85
Kručica*	-	-	77	65	72	75	75	62	63	59	46	37	-	-	34
Lisac	218	251	226	261	281	276	259	233	197	196	178	156	97	52	34
Majkovi	781	727	745	833	823	793	693	691	650	645	559	455	383	273	218
Mravinca	137	164	181	194	189	162	168	148	146	160	144	104	85	57	45
Ošlje	368	327	335	350	400	411	372	382	343	337	295	254	171	118	96
Podgora**	-	-	58	61	61	77	85	80	78	72	71	72	55	33	33
Podimoč	163	85	94	110	118	82	86	85	85	82	88	60	33	33	44
Slano	487	461	459	507	510	501	399	443	434	430	471	464	426	512	552
Smokovljani	339	314	307	348	365	347	286	308	263	268	241	198	141	125	101
Stupa	109	115	107	103	121	165	141	138	134	135	129	125	94	95	73
Štedrica***	86	-	102	90	100	108	86	95	82	77	75	67	50	45	61
Točionik	171	147	173	168	181	193	172	160	152	161	143	101	63	43	26
Topolo	237	344	218	239	299	332	308	320	285	278	278	242	190	157	152
Trnova	192	197	208	212	190	202	200	184	199	184	160	113	95	74	45
Trnovica	155	143	152	160	175	165	158	139	121	120	108	87	67	34	37
Visočani	189	200	203	238	255	254	231	248	224	234	206	183	162	147	135
ukupno	4689	4496	4610	4976	5271	5267	4818	4781	4554	4571	4259	3565	2823	2378	2216

Izvori/Sources: KORENČIĆ (1979.); DENDER (1986.); *Popis stanovništva 1991*, Stanovništvo prema spolu i starosti, Dok. 882, DZS, Zagreb, 1994.; *Popis stanovništva 2001.*, Tablica: Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, DZS, www.dzs.hr (25. 8. 2008.)

* naselje Kručica zabilježeno na popisima 1857., 1869., 1981. i 1991. g. kao dio Banića / settlement Kručica was part of the settlement Banići in censuses 1857., 1869., 1981. i 1991.

** naselje Podgora zabilježeno 1857. i 1869. g. kao dio Lisca / settlement Podgora was part of the settlement Lisac in censuses 1857 i 1869

*** naselje Štedrica zabilježeno 1869. godine kao dio Topolog / settlement Štedrica was part of the settlement Topolo in census 1869

Slika 5. Promjena broja stanovnika katastarskih općina Dubrovačkog primorja 1961.-2001. godine
Figure 5 Change of population number in the cadastral counties of Dubrovačko Primorje 1961-2001

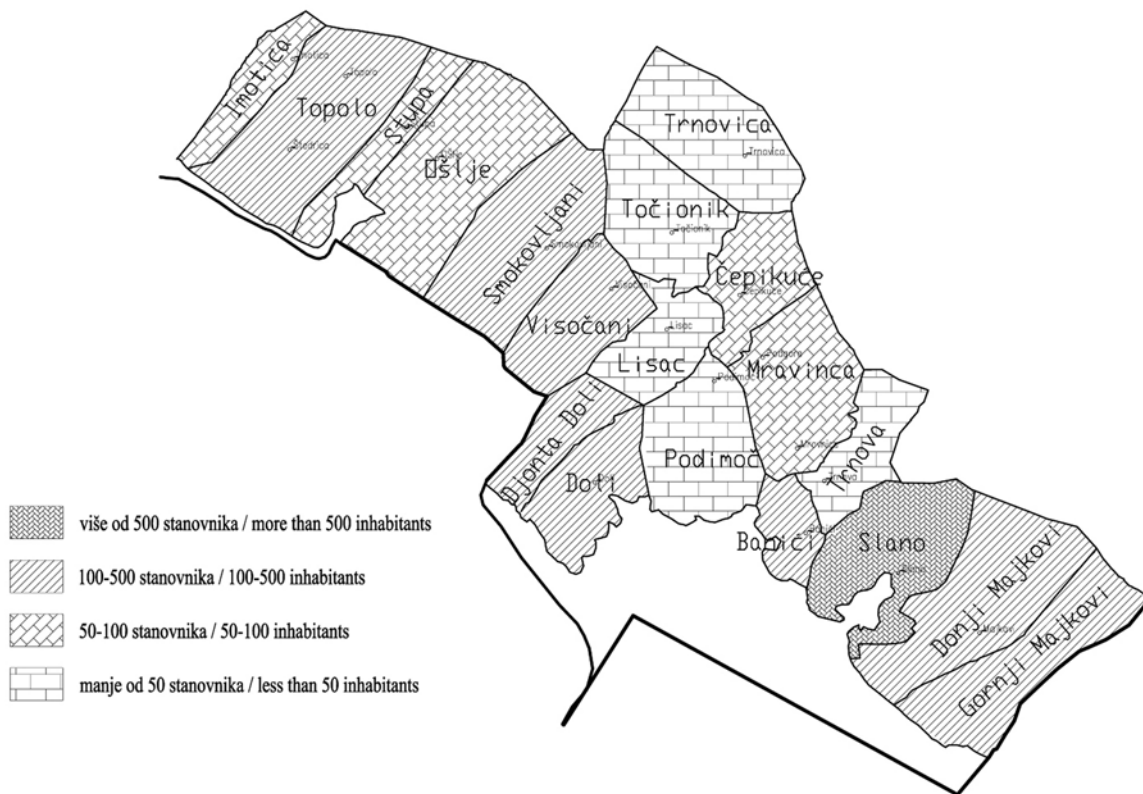
sekundarnih i tercijarnih djelatnosti pa je ruralni egzodus bio neminovan. Spontani i prostorno neujednačeni proces deruralizacije doveo je do velikih promjena u veličini naselja i prostornom rasporedu stanovništva.

Analizom kretanja broja stanovnika naselja današnje općine Dubrovačko primorje od prvog do posljednjeg provedenog popisa (Tab. 2.), uočava se izraziti trend smanjenja broja stanovništva u 20. stoljeću u gotovo svim naseljima. Za razliku od 1900. godine, kad je u Primorju zabilježen najveći broj stanovnika i kad su samo dva naselja imala manje od 100 stanovnika, 2001. godine na istom je prostoru živjelo 58% manje stanovnika, a čak je 13 od 20 naselja bilo u kategoriji do 100 stanovnika.

Pad broja stanovnika posebno je intenzivan od 1960-ih, kad počinju masovne migracije prema Dubrovniku, pa se u međupopisnom razdoblju 1961.-2001. godine broj stanovnika Primorja smanjio za 48%. Najveći pad broja stanovnika u tom razdoblju zabilježila su sela

increasing development of secondary and tertiary economic activities requested and encouraged certain level of population concentration (NEJAŠMIĆ, TOSKIĆ, 2000, NEJAŠMIĆ, 2003). Investments were firstly directed to the cities because they had the basic infrastructure for an intensified development of secondary and tertiary economic activities, therefore the rural exodus was inevitable. A spontaneous and spatially unequal process of deruralisation brought big changes in the size of settlements and spatial deployment of the population.

The analysis of the population dynamics of the settlements of the present Municipality of Dubrovačko Primorje from the first to the most recent census (Tab. 2), shows that a particular trend of population decrease existed in almost all the settlements of the 20th century. Unlike the year 1900 when the number of inhabitants in Primorje was the highest and when only two settlements had less than 100 inhabitants, in 2001 there were 58% fewer inhabitants living on the same territory and even 13 out of 20 settlements were in the category below 100 inhabitants.

Slika 6. Katastarske općine Dubrovačkog primorja prema broju stanovnika 2001. godine
Figure 6 Population size of cadastral counties in Dubrovačko Primorje, 2001

Točionik (81,8%) i Lisac (80,9%). Polovicu i više stanovnika izgubilo je još deset naselja (Trnova – 71,9%, Mravince – 68,8%, Ošlje – 67,5%, Trnovica – 65,7%, Čepikuće – 65,6%, Majkovi – 61,0%, Smokovljani – 58,1%, Doli – 57,6%, Podgora – 53,5% i Podimoč – 50,0%). Jedino naselje koje je u ovom razdoblju imalo rast broja stanovnika jest Slano, u kojem je 2001. godine živjelo 17,2% više stanovnika nego 1961. godine (Sl. 5.).

Prema posljednjem popisu stanovništva iz 2001. godine gotovo četvrtina stanovništva (24,9%) živjela je u općinskom središtu – Slanom (552), a uz njega je samo još šest naselja imalo više od 100 stanovnika (Majkovi – 218, Doli – 207, Banići – 143, Topolo – 152, Visočani – 135 i Smokovljani – 101) (Sl. 6.). U kategoriji 50-100 stanovnika bilo je pet naselja (Ošlje – 96, Čepikuće – 95, Imotica – 85, Stupa – 73 i Štedrica – 61), a manje od 50 stanovnika imalo je čak osam naselja (Mravince – 45, Trnova – 45, Podimoč – 44, Trnovica – 37, Kručica – 34, Lisac – 34, Podgora – 33 i Točionik – 26).

The decrease of population was notably intensive from the 1960s when mass migrations towards Dubrovnik began, so that in the inter-census period 1961-2001 the number of Primorje inhabitants decreased by 48%. The greatest population decrease in that period was in the villages of Točionik (81.8%) and Lisac (80.9%). Ten more villages lost half or even more inhabitants (Trnova – 71.9%, Mravince – 68.8%, Ošlje – 67.5%, Trnovica – 65.7%, Čepikuće – 65.6%, Majkovi – 61.0%, Smokovljani – 58.1%, Doli – 57.6%, Podgora – 53.5% and Podimoč – 50.0%). The only settlement which had a population growth in this period was Slano where in 2001 there were 17.2% more inhabitants than in 1961 (Fig. 5).

According to the latest census from 2001 almost one quarter of the population (24.9%) lived in the municipal centre – Slano (552) and besides it only six more settlements had more than 100 inhabitants (Majkovi – 218, Doli – 207, Banići 143, Topolo – 152, Visočani – 135 and Smokovljani – 101) (Fig. 6). In the category of 50-100 inhabitants there were five settlements (Ošlje – 96, Čepikuće – 95, Imotica

Na prostoru Općine ne postoji mreža središnjih naselja. Jedino naselje u kojem su značajnije koncentrirane uslužne funkcije tercijarnog i kvartarnog sektora jest Slano. Ono tim svojim središnjim funkcijama (općinska uprava, zdravstvena stanica, osnovna škola, pošta, trgovine mješovitom robom, matični ured, dječji vrtić, veći broj ugostiteljskih objekata) samo djelomično zadovoljava potrebe stanovništva Dubrovačkog primorja, što dodatno potiče mlađe stanovništvo na iseljavanje. Od ostalih naselja poneku središnju funkciju imaju naselja Doli (pošta, ugostiteljski objekt), Topolo (pošta), Smokovljani (Osnovna škola Primorje), Ošlje (dječji vrtić, matični ured – jedan dan u mjesecu), dok ostala naselja nemaju niti jednu središnju funkciju. Migracije radne snage zbog takve su situacije usmjerene uglavnom prema Dubrovniku. Tek 25% dnevnih radnih migranata usmjereno je prema drugom naselju općine Dubrovačko primorje, dok ih 75% svakodnevno odlazi na posao u Dubrovnik. U dnevnim i tjednim migracijama osim radne snage sudjeluju i učenici i studenti, koji su 2001. godine činili 32,5% ukupnog broja dnevnih migranata, te 45% ukupnog broja tjednih migranata.

Promjene u dobnoj i spolnoj strukturi stanovništva

Biološka struktura stanovništva nije samo odrednica već i vrlo važan čimbenik sveukupne demografske dinamike. Ona je odraz dosadašnjih trendova u demografskom razvoju, ali i pokazatelj njegovih budućih kretanja (ŽIVIĆ, 2002.). Glavne promjene u dobnoj strukturi stanovništva Dubrovačkog primorja nakon Drugoga svjetskog rata jesu kontinuirano smanjenje udjela mladog i rast udjela starog stanovništva (Sl. 7).

Različiti su pokazatelji dobne strukture neke populacije. Prema tipizaciji dobne strukture stanovništva koju je napravio S. Šterc 1986. godine (ŽIVIĆ, 2002.), populacija općine Dubrovačko primorje nalazi se na granici između *duboke starosti* i *izrazito duboke starosti*, jer je udio mladog stanovništva 2001. godine bio 20,9%, dok je udio starog stanovništva iznosio 33,4%. O intenzitetu starenja populacije ove općine govore i podatci u tablici 3.

Drugi važan pokazatelj dobne strukture stanovništva je *indeks starosti*, tj. odnos starog i mladog stanovništva. U demografskoj teoriji starom se populacijom smatra ona kojoj indeks

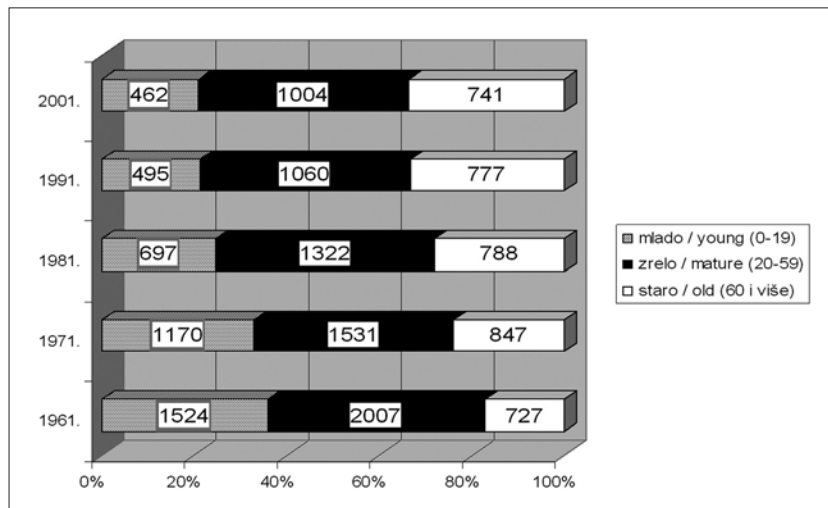
– 85, Stupa – 73 and Štedrica – 61), and even eight settlements had less than 50 inhabitants (Mravinca – 45, Trnova – 45, Podimoč – 44, Trnovica – 37, Kručica – 34, Lisac – 34, Podgora – 33 and Točionik – 26).

There is no central settlements network on the territory of the Municipality. The only settlement with a major concentration of tertiary and quaternary sector service functions is Slano. With its central functions (municipal administration, health service, primary school, post office, grocery shops, registry office, nursery school and many catering establishments) Slano only partially meets the requirements of the population of Dubrovačko Primorje, additionally encouraging the young population to emigrate. Out of the other settlements a few central functions exist in the settlements of Doli (post office, restaurant), Topolo (post office), Smokovljani (Primary school *Primorje*), Ošlje (nursery school, registry office – open one day monthly), and the other settlements do not have any central function. Due to this situation the labour force movements are mainly directed towards Dubrovnik. Only 25% of daily labour migrants commute towards other settlements of the Municipality of Dubrovačko Primorje and 75% commute to work to Dubrovnik everyday. Besides the labour force, pupils and students also participate in daily and weekly movements. In 2001 they made 32.5% of the total number of daily movements and 45% of the total number of weekly movements.

Changes in population age and sex structures

The biological structure of the population is not only a guideline, but also an important factor of the total demographic dynamics. It is not only a reflection of demographic development trends so far, but also an indicator of its future movements (ŽIVIĆ, 2002). The main change in the population age structure of Dubrovačko Primorje after the Second World War is the continuous decrease of the share of young population and the growth of the share of elderly population (Fig. 7).

There are various indicators of the age structure of a certain population. According to the typification of population age composition made by S. Šterc in 1986 (ŽIVIĆ, 2002), the population of the Municipality of Dubrovačko Primorje is at the limit between *old population* and *deep old population* because in 2001 the share of the young population was 20.9% and the share of the old population was

Slika 7. Promjene dobne strukture stanovništva općine Dubrovačko primorje 1961.-2001. godine
Figure 7 Changes in population age structure of the Municipality of Dubrovačko Primorje from 1961 to 2001

starosti premašuje vrijednost 0,40 (CRKVENČIĆ, MALIĆ, 1988; ŽIVIĆ, 2002.), odnosno u kojoj na 100 mladih stanovnika dolazi više od 40 starih stanovnika. Godine 1961. indeks starosti stanovništva Dubrovačkog primorja iznosio je 0,48, što znači da je već tada populacija Dubrovačkog primorja bila stara (Tab. 3.). U sljedećim je desetljećima ovaj indeks susljedno rastao a 2001. godine dosegnuo je vrijednost 1,60. Indeks starosti u svim naseljima upućuje na vrlo staro stanovništvo, a situacija je najkritičnija u Točioniku (9,0), Trnovi (6,2), Liscu (5,5) i Mravinci (5,2).

Važan analitički pokazatelj dobne strukture stanovništva je i *koeficijent dobne ovisnosti stanovništva*. On pokazuje stupanj opterećenosti radno aktivnog stanovništva (15-64 godine starosti) radno neaktivnim stanovništvom tj. mladim (0-14 godina starosti) i starim (65 i više godina starosti) stanovništvom. Koeficijent ukupne dobne ovisnosti stanovništva Dubrovačkog primorja 2001. godine iznosio je 0,71, odnosno na 100 radno aktivnih stanovnika dolazio je 71 neaktivni stanovnik (od toga 27 mladih i 44 stara stanovnika). Trideset godina ranije koeficijent ukupne dobne ovisnosti iznosio je 0,67, što znači da je na 100 aktivnih stanovnika dolazilo 67 neaktivnih (od toga 39 mladih i 28 starih stanovnika). Dakle, povećao se koeficijent ukupne dobne ovisnosti. Posebno je znakovito da se opterećenost radnoga kontingenta stanovništva mladim naraštajima smanjuje, dok opterećenost starim naraštajima

33.4%. The population aging dynamics is shown by the data in the Table 3.

Another important indicator of population age structure is *age index* i.e. old-young population relation. Demographic theory considers a population old when its age index exceeds the value 0.40 (CRKVENČIĆ, MALIĆ, 1988, ŽIVIĆ, 2002), i.e. when there are more than 40 old people to every 100 young people. In 1961 the age index of Dubrovačko Primorje was 0.48, which means that even at that time the population of Dubrovačko Primorje was old (Tab. 3). In the following decades this index grew continuously, reaching the value of 1.60 in 2001. The age index in all the settlements indicates that the population is very old and the situation is the most critical in Točionik (9.0), Trnova (6.2), Lisac (5.5) and Mravinca (5.2).

An important analytical indicator of population age structure is *population age dependency ratio*. It shows the degree of the burden on the economically active population (at the age of 15-64) by economically inactive population i.e. young population (at the age 0-14) and old population (at the age of 65 and over). In 2001 the total population age dependency ratio of Dubrovačko Primorje was 0.71, i.e. 71 inactive inhabitant (out of which 27 young and 44 old) compared to 100 economically active inhabitants. Thirty years earlier the total age dependency ratio was 0.67 which means that 67 inactive inhabitants (out of which 39 young and 28 old) compared to 100 active inhabitants. Consequently the total age dependency

Tablica 3. Tipovi dobnog sastava i indeksi starosti stanovništva Dubrovačkog primorja 1961.-2001. godine
 Table 3 Types of age structure and population age indexes of Dubrovačko Primorje from 1961 to 2001

Godina	Udio mladog stanovništva	Udio starog stanovništva	Tip dobnog sastava stanovništva	Indeks starosti
Year	Share of young population	Share of old population	Type of population age structure	Age index
1961.	35,8	17,1	kasna mladost / <i>late youth</i>	0,48
1971.	32,8	23,8	kasna mladost / <i>late youth</i>	0,72
1981.	24,7	27,9	starost / <i>old age</i>	1,13
1991.	20,8	32,7	duboka starost / <i>deep old age</i>	1,57
2001.	20,9	33,4	duboka starost / <i>deep old age</i>	1,60

Izračunala autorica na osnovi podataka iz sljedećih izvora / Calculated by the author on the basis of data from sources:

Popis stanovništva 1961. godine, knj. XI, pol i starost, rezultati po naseljima, SZS SFRJ, Beograd, 1965.

Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Stanovništvo prema polu i starosti, Tablogram SZS SFRJ, Beograd, 1972.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, Stanovništvo prema spolu i starosti, RZS, Beograd, 1982.

Popis stanovništva 1991, Stanovništvo prema spolu i starosti, Dok. 882, DZS, Zagreb, 1994.

Popis stanovništva 2001. godine, Tablica: Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, DZS, www.dzs.hr (25. 8. 2008.)

raste (Tab. 4.). Razlog malim odstupanjima od ovog pravila 2001. godine je taj što je značajan broj mladih obitelji s više djece prijavio prebivalište u selima Dubrovačkog primorja da bi ostvarile porezne olakšice i druge pogodnosti koje imaju područja posebne državne skrbi. Iz tog je razloga u posljednjem međupopisnom razdoblju koeficijent dobne ovisnosti mladih porastao (dotad je kontinuirano padao), dok je koeficijent dobne ovisnosti starih narastao manje nego što bi se očekivalo.

Nepovoljan dobnii sastav stanovništva Dubrovačkog primorja posljedica je različitih društvenih i gospodarskih zbivanja u posljednjih pedesetak godina. Iako je i prije toga bilo iseljavanja stanovništva iz Primorja (prokopavanje Sueskog kanala, bolest vinove loze, opće siromaštvo seljaka), najveći gubitak stanovništva i poremećaj dobne strukture dogodio se uslijed naglog razvoja turizma i pratećih usluga u Dubrovniku i okolici. Otvaranje radnih mjesta potaknulo je mlađe stanovništvo iz rubnih dijelova bivše općine Dubrovnik (Pelješac, Dubrovačko primorje, Konavle) na preseljenje u Dubrovnik. Dnevne migracije nisu postojale zbog loših prometnih veza i izoliranosti pojedinih naselja. Tjedne su se migracije s vremenom pretvorile u stalno preseljenje. Posebice je poguban egzodus mladih, jer trajno narušava dobnii strukturu stanovništva, tj. uzrokuje demografsko starenje prostora i smanjuje mogućnost reprodukcije stanovništva. Za razliku od konavoskih naselja, u kojima se zadržao dio mladog stanovništva i u kojima se

ratio grew. It is noticeably indicative that the burden of the economically active population contingent decreased in terms of young generations and the burden in terms of old generation increased (Tab. 4). The reason behind minor discrepancies of this rule in 2001 was that a great number of young families with children registered their residence in the villages of Dubrovačko Primorje in order to acquire tax benefits and other advantages given for those living in the Special State Care areas. That is why in the most recent inter-census period the young population age dependency ratio grew (it had decreased continuously until that time) and the old population age dependency grew less than expected.

The unfavourable population age structure of Dubrovačko Primorje is the consequence of various social and economic events during the past fifty years. Although the emigrations from Dubrovačko Primorje took place even before that time (construction of the Suez Canal, wine grape disease, general poverty of peasants), the greatest loss of population and disturbance of age structure was the result of the abrupt development of tourism and the corresponding services in and around Dubrovnik. New employment opportunities encouraged young population from the skirting areas of the previous Municipality of Dubrovnik (Pelješac, Dubrovačko Primorje, Konavle) to move to Dubrovnik. Daily migrations did not exist due to poor traffic infrastructure and the isolation of certain settlements. Weekly migrations slowly turned into permanent relocations. The exodus of young people is particularly fatal because it disturbs population age structure permanently i.e. it causes

Tablica 4. Koeficijenti dobne ovisnosti stanovništva općine Dubrovačko primorje 1971.-2001. godine
 Table 4 Population age dependency ratio of the Municipality of Dubrovačko Primorje from 1971 to 2001

Godina	Koeficijent dobne ovisnosti	Koeficijent dobne ovisnosti mladih	Koeficijent dobne ovisnosti starih
Year	Population age dependency ratio	Young population dependency ratio	Old population dependency ratio
1971.	0,67	0,39	0,28
1981.	0,68	0,28	0,40
1991.	0,63	0,25	0,38
2001.	0,71	0,27	0,44

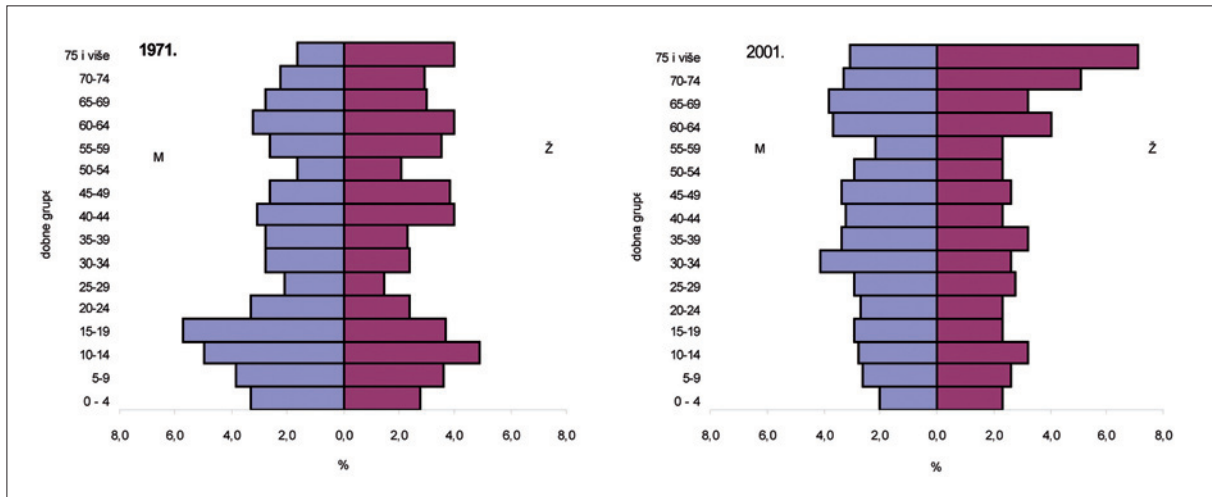
Izračunala autorica na osnovi podataka iz sljedećih izvora / Calculated by the author on the basis of date from sources:
Popis stanovništva i stanova 1971. godine, Stanovništvo prema polu i starosti, Tablogram SZS SFRJ, Beograd, 1972.
Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, Stanovništvo prema spolu i starosti, RZS, Beograd, 1982.
Popis stanovništva 1991, Stanovništvo prema spolu i starosti, Dok. 882, DZS, Zagreb, 1994.
Popis stanovništva 2001. godine, Tablica: Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima, DZS, www.dzs.hr (25. 08. 2008.)

postupno odvijala deagrarizacija i urbanizacija, primorska su naselja opustjela (iznimke su općinsko središte Slano i naselje Banići). Poremećena dobna struktura stanovništva, kao posljedica selektivne emigracije, onemogućuje demografsku obnovu i gospodarski razvoj, što rezultira daljnjim intenziviranjem depopulacije.

Spolna struktura stanovništva rezultat je dugoročnog djelovanja nekoliko čimbenika: strukture rođenih i umrlih prema spolu, selektivnosti migracija prema spolu, te ratova u kojima je izraženiji gubitak muškog stanovništva. Nakon Drugoga svjetskog rata u populaciji Dubrovačkog primorja prevladavalo je žensko stanovništvo, što je rezultat većeg mortaliteta muškog stanovništva u ratu, ali i intenzivnije emigracije muškog stanovništva nakon završetka rata. S vremenom su se ove razlike smanjivale, poglavito u poslijeratnom kompenzacijskom periodu kad je naglo porastao natalitet, a poznato je da se u prosjeku rađa 5-6% više muške nego ženske djece. Od 1960-ih godina jača emigracija iz primorskih sela prema Dubrovniku. U njoj više sudjeluje žensko stanovništvo, što dodatno utječe na smanjenje koeficijenta feminiteta stanovništva. Danas je odnos muškog i ženskog stanovništva Općine vrlo ujednačen (49,5% : 50,5%), no velik problem predstavlja velika neujednačenost spolne strukture velikih dobnih skupina (Sl. 8.). Ona se očituje u prevlasti muškog stanovništva u mlađim i zrelim dobnim skupinama, te izrazite prevlasti ženskog stanovništva u starijim dobnim skupinama. Manjak ženskog stanovništva u radno i vitalno najposobnijim dobnim

demographic aging of an area and decreases the possibility of the population reproducing. Unlike the settlements of Konavle where a part of the young population stayed and in which deagrarisation and urbanisation progressed gradually, the settlements of Primorje became depopulated (the exceptions are the municipal centre Slano and the settlement of Banići). The disturbed population age structure as a consequence of the selective emigration makes demographic renewal and economic development impossible which results in further intensifying of depopulation.

Population sex structure is the result of a long-term performance of several factors: structure of births and deaths by sex, sex selective migrations and wars in which the loss of male population is more dominant. After the Second World War female population prevailed in the population of Dubrovačko Primorje which was the consequence of the higher mortality of the male population in the war as well as the more intensive emigration of the male population upon the end of the war. Gradually these differences were reduced particularly in the post war period of compensating births when the birth-rate increased rapidly. It is well known fact that generally male births are 5-6% higher than female births. The emigration from the villages of Primorje to Dubrovnik increased in the 1960s. The female population played a more active role in it, which additionally influenced the decrease of population feminity ratio. Today the male-female population ratio of the Municipality is very much well-balanced (49.5% : 50.5%), however what occurs as a huge problem is a big sex structure imbalance of big age groups (Fig. 8).

Slika 8. Dobno-spolne piramide stanovništva Dubrovačkog primorja 1971. i 2001. godine
 Figure 8 Age-sex pyramids of the population of Dubrovačko Primorje in 1971 and 2001

skupinama utječe na smanjenje nupcijaliteta, a u konačnici rezultira dodatnim poremećajima u prirodnom kretanju stanovništva, odnosno u dobnoj strukturi stanovništva.

Promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva

Promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva Dubrovačkog primorja u posljednjih pola stoljeća bile su iznimno velike i značajne. Deagrarijacija, tj. smanjivanje broja i udjela poljoprivrednog stanovništva snažno je zahvatila ovaj kraj, posebno 1970-ih godina (Tab. 5.). Tako je 1971. godine čak 62,0% stanovništva Primorja bilo poljoprivredno stanovništvo, a već do 1981. godine taj se udio smanjio na 28,6%. Većina deagrarijanog stanovništva nije mogla naći drugo zanimanje u Primorju, pa je preselila u Dubrovnik. Ovaj podatak nije samo rezultat društveno-gospodarskih promjena nego i tadašnje popisne kategorizacije. Naime, od popisa 1981. godine u poljoprivredno stanovništvo ubrajaju se osobe u kategoriji "poljoprivrednici" i "ribari i lovci" i one osobe koje su oni uzdržavali. U ranijim popisima u poljoprivredno stanovništvo ubrajale su se i one osobe koje su obavljale nepoljoprivredno zanimanje, a bile su zaposlene u poljoprivrednim poduzećima (GLAMUZINA, GLAMUZINA, 1996). Smanjenje udjela poljoprivrednog stanovništva u sljedećem međupopisnom razdoblju nešto je blaže, pa je udio poljoprivrednog stanovništva 1991. godine u Primorju bio 13,5%. U 2001. godini zabilježen je rast broja i udjela poljoprivrednog stanovništva (17,9%), što je posljedica propadanja

It is manifested in the surplus of male population in young and adult age groups and a striking surplus of female population in old age groups. The lack of female population in economically and vitally most active age groups affects the decrease of nuptiality and finally results in additional disturbances in natural population migrations, i.e. in population age structure.

Changes in population economic structure

Changes in the population's economic structure of Dubrovačko Primorje have been extremely great and important during the last half century. Deagrarijation, i.e. decrease of the number and share of agricultural population vigorously grasped this region, particularly in the 1970s (Tab. 5). Thus in 1971 62.0% of the population of Primorje was agricultural population, and starting from 1981 that share decreased to 28.6%. Most of the deagrarijan population was not able to find another job in Primorje and therefore moved to Dubrovnik. This data is not only the result of the social and economic changes but also of the then census-categorisation. Namely from the census in 1981 the agricultural population includes the persons in the category of "farmers", "hunters and fishermen" and their dependants. In the previous censuses the agricultural population included the persons who had non-agricultural jobs in agricultural companies (GLAMUZINA, GLAMUZINA, 1996). The decrease of the share of agricultural population in the following inter-census period was somewhat smaller, consequently the share of agricultural

Tablica 5. Kretanje broja i udjela poljoprivrednog stanovništva Dubrovačkog primorja od 1953.-2001. godine
 Table 5 Changes of the number and share of agricultural population of Dubrovačko Primorje from 1953 to 2001

	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
poljoprivredno stanovništvo <i>agricultural population</i>	4006	3313	2210	806	320	396
udio poljoprivrednog stanovništva u ukupnom <i>share of agricultural population</i>	87,6	77,8	62,0	28,6	13,5	17,9

Izračunala autorica na osnovi podataka iz sljedećih izvora / Calculated by the author on the basis of data from sources: *Popis stanovništva 1953.*, knj. XIV, Osnovni podaci o stanovništvu, podaci za naselja prema upravnoj podjeli u 1953. godini, SZS FNRJ, Beograd, 1958.

Popis stanovništva 1961., knj. XV, Poljoprivredno stanovništvo, rezultati za naselja, SZS SFRJ, Beograd, 1966.

Popis stanovništva i stanova 1971., Ukupno i poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i polu i poljoprivredno prema veličini zemljišnog poseda, SZS, Beograd, 1972.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, Domaćinstva, poljoprivredno stanovništvo i poljoprivredni fondovi domaćinstava, SZS, Beograd, 1984.

Popis stanovništva 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu po naseljima, Dok. 886, DZS RH, Zagreb, 1994.

Popis stanovništva 2001., Tablica: Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima, DZS RH, www.dzs.hr.

brojnih gospodarskih subjekata na dubrovačkom području koji su zapošljavali stanovništvo Dubrovačkog primorja, pa je tom stanovništvu poljoprivreda postala osnovni izvor prihoda.

O uznapredovalom procesu deagrarizacije govore i podatci o broju kućanstava koja ne posjeduju zemlju. Iako se ukupni broj kućanstava od 1971. do 2001. godine smanjio za 10%, broj kućanstava bez zemlje narastao je s 10% na 30%.

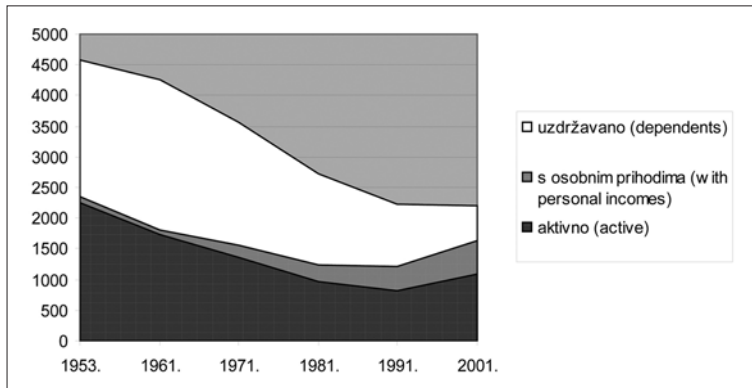
Promjene u strukturi stanovništva prema aktivnosti također odražavaju ranije navedene procese (Sl. 9.). Tako se udio aktivnog stanovništva od 1971. do 2001. godine povećao s 37,9% na 49,7%, broj osoba s osobnim prihodima porastao je sa 6% na 24%, dok se broj uzdržavanih osoba smanjio s 55,9% na 26,3%. Smanjenje broja i udjela uzdržavanog stanovništva, te rast udjela osoba s osobnim prihodima sasvim su očekivani, jer je u Primorju sve manje djece, a sve je više starog stanovništva koje prima mirovinu, socijalnu pomoć ili neki drugi oblik prihoda. Porezne olakšice koje imaju područja od posebne državne skrbi (među njima i općina Dubrovačko primorje) potaknule su velik broj odseljenog stanovništva da prijavi prebivalište u rodnim selima, što opravdava neočekivani rast udjela aktivnog stanovništva.

Gospodarski sastav aktivnog stanovništva mijenjao se u skladu s dinamikom gospodarskog razvoja (Sl. 10.). Iako je pojačani proces polariziranog razvoja Hrvatske počeo još 1950-ih godina (VRESK, 1996.), na jugu Hrvatske kasnio

population in Primorje in 1991 was 13.5%. In 2001 an increase of the share of agricultural population was marked (17.9%). This was the consequence of the dilapidation of numerous economic facilities in the region of Dubrovnik which employed the population of Dubrovačko Primorje. Thus agriculture became the major source of income to that population.

The data on the number of households which do not possess any land also show an advanced process of deagrarisation. Although the total number of households decreased by 10% from 1971 to 2001, the number of households without land increased from 10% to 30%.

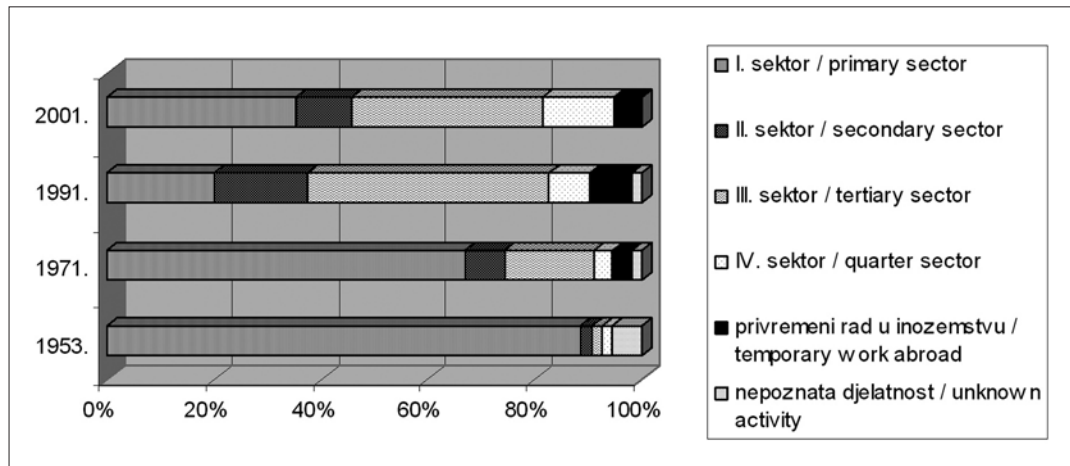
The changes in the population structure by activity also reflect the above mentioned processes (Fig. 9). Consequently from 1971 to 2001 the share of the economically active population increased from 37.9% to 49.7%, the share of people with personal incomes increased from 6% to 24%, and the share of dependants decreased from 55.9% to 26.3%. The decrease of the share of dependants and the increase of the share of people with personal incomes are completely expected because in Primorje there are less and less children and more and more elderly people receiving pensions, welfare or any other type of income. Tax benefits allowed in the areas of State Special Care (among which is the Municipality of Dubrovačko Primorje) encouraged a great number of emigrated population to register their residence in their place of birth, which justifies the unexpected increase of the share of economically active population.

Slika 9. Promjene strukture stanovništva prema aktivnosti 1953.-2001. godine
 Figure 9 Changes of the population structure by activity from 1953 to 2001

je čitavo desetljeće iz jednostavnog razloga što je bio potaknut drukčijim uzrocima. Naime, polarizirani razvoj Hrvatskoj posljedica je jačanja industrijalizacije (koja je poglavito urbano bazirana) te slabljenja interesa za poljoprivredu. Time dolazi do sve veće koncentracije ljudi, radnih mjesta, stanova i kapitala u gradovima, s jedne strane, a ruralnog egzodusa, s druge strane. Budući da je industrijalizacija "zaobišla" dubrovačku regiju, polarizacija u njoj počinje tek krajem 1960-ih, nakon puštanja u promet Jadranske magistrale i jačeg razvoja turizma u Dubrovniku. U prilog tome govori podatak o gospodarskoj strukturi stanovništva Dubrovačkog primorja 1953. godine: I-II-IV-III. Udio zaposlenih u primarnom sektoru djelatnosti iznosio je čak 88,5%, što svjedoči o nedovoljnoj razvijenosti gospodarstva. S vremenom se obalni prostor Općine počeo okretati turizmu i pratećim uslužnim djelatnostima, što je uz pojačane dnevne migracije radne snage rezultiralo velikim promjenama u gospodarskoj strukturi. Do 1991. godine udio zaposlenih u primarnom sektoru smanjio se na 20% zbog intenzivne deagrarizacije i deruralizacije. Udio zaposlenih u sekundarnom sektoru u istom je razdoblju porastao više od osam puta zahvaljujući otvaranju kamenoloma "Visočani" i "Mironja", pogona za proizvodnju eteričnih ulja i pogona za preradu dagnji u Dolima. Razvoj turizma i popratnih usluga u Slanome uvjetovao je rast udjela zaposlenih u tercijarnom sektoru s 2% na 45%. Tijekom 1990-ih godina gospodarska aktivnost u Dubrovačkom primorju potpuno je zamrla zbog okupacije i ratnih šteta na gospodarskim objektima, pa se promjena gospodarske strukture stanovništva odvijala u

The economic composition of economically active people changed in line with the economic development dynamics (Fig. 10). Although the process of polarized development of Croatia started to grow even in the 1950s (VRESK, 1996) it came a whole decade later to the south of Croatia for the simple reason of being motivated by other causes. Namely, the polarised development of Croatia is the consequence of the strengthening of industrialisation which is primarily urban based, as well as the weakening of the interest in agriculture. It provokes an increasing concentration of people, jobs, apartments and capital in the cities on the one hand, and the rural exodus on the other. As the industrialisation "bypassed" the region of Dubrovnik the polarisation began there only by the end of the 1960s after the opening of the Adriatic Tourist Road and a stronger development of tourism in Dubrovnik. This is supported by the data on economic structure of the population of Dubrovačko Primorje in 1953: I-II-IV-III. The share of the primary sector employees was 88.5% which is evidence of an underdeveloped economy. In time the littoral of the Municipality started orienting to tourism and the corresponding services which, with the increased daily migrations of labour force, resulted in big changes in the economic structure. Until 1991 the share of the primary sector employees decreased to 20% due to intensive deagrarisation and deruralisation. In the same period of time the share of the secondary sector employees increased by more than eight times thanks to the opening of the quarries "Visočani" and "Mironja", a plant for the production of essential oil and a plant for the processing of mussels in Doli. The development of tourism and the corresponding services in Slano

Slika 10. Promjene gospodarske strukture stanovništva općine Dubrovačko primorje
Figure 10 Changes of the population economic structure of the Municipality of Dubrovačko Primorje

drugom smjeru. U međupopisnom razdoblju 1991.-2001., udio zaposlenih u primarnom sektoru narastao je s 20% na 35%, udio zaposlenih u sekundarnom sektoru pao je s 18% na 11%, dok je udio zaposlenih u tercijarnom sektoru smanjen s 45% na 36%. Te promjene bile su logična posljedica gospodarskoga kolapsa uzrokovanog posljedicama ratne agresije, u kojoj je veliki broj ljudi ostao bez posla, pa im je kao jedini izvor prihoda preostala poljoprivreda. Udio zaposlenih u kvartarnom sektoru gotovo se udvostručio u posljednjem međupopisnom razdoblju. To je rezultat zapošljavanja dijela stanovništva u općinskoj upravi 1997. godine, kad je Dubrovačko primorje dobilo status općine.

Problem vodoopskrbe

Područje Dubrovačkog primorja djelomično je pokriveno osnovnom komunalnom infrastrukturom. Asfaltirane ceste, elektro-distribucijska i telekomunikacijska mreža pokrivaju cijeli prostor Općine. Međutim, zadovoljenje jedne od osnovnih životnih potreba, opskrbe pitkom vodom, do danas nije osigurano stanovnicima Dubrovačkog primorja (iznimka su općinsko središte Slano i susjedna naselja Kručica i Banići, koji vodu dobivaju iz vodocrpilišta Nereza). Stanovništvu je dostupna jedino voda koja se skuplja u prirodnim lokvama (za zalijevanje okolnih obradivih površina i napajanje stoke) i izgrađenim cisternama – gustijernama, što nije dovoljno za održavanje života ovog kraja.

resulted in increase of the share of tertiary sector employees from 2% to 45%. During the 1990s the economic activity in Dubrovačko Primorje died out completely due to the occupation and war damages of the economic facilities. Therefore the population's economic structure went in another direction. In the inter-census period 1991-2001 the share of the primary sector employees increased from 20% to 35%, the share of the secondary sector employees decreased from 18% to 11%, and the share of the tertiary sector employees decreased from 45% to 36%. Those changes were a logical consequence of the economic collapse caused by the effects of the war aggression in which a great number of people lost jobs and their only source of income was agriculture. The share of the quarter sector employees almost doubled in the most recent inter-census period. It was the result of the employment of a part of the population in the Municipal Administration in 1997 when Dubrovačko Primorje acquired the status of municipality.

Water supply issues

The area of Dubrovačko Primorje is partially covered with the basic municipal service infrastructure. Paved roads, power-supply grid and telecommunications network cover the whole area of the Municipality. However one of the basic needs, the supply of drinking water, has not yet been provided to the population (the exception is the municipal centre Slano and the neighbouring

Godišnji raspored padalina i površinskog otjecanja nije u skladu s potrebama stanovništva. Dok se u kišnom periodu javljaju bujice, uzrokujući štete na obradivim površinama, u turističkoj sezoni, odnosno tijekom vegetacijskog perioda dolazi do suše (PAVIŠA, 1993.).

Šire dubrovačko područje bogato je izvorištima pitke vode. Na kontaktu navlake Dinarika i nepropusnog eocenskog fliša nalazi se niz više ili manje izdašnih izvora: Ljuta u Konavlima, Robinzon u Dubokoj Ljutoj, Ombla u Rijeci Dubrovačkoj, Palata u Zatonu te niz izvora u dolini Neretve. Istraživanjima hidrogeoloških prilika u selu Čepikuće utvrđeno je postojanje znatnih količina vode u podzemlju, što upućuje na mogućnost rješavanja problema vodoopskrbe dijela Općine. Glavni vod magistralnog vodovoda Moševići – Visočani (priključak regionalnog vodovoda Hutovo – Neum) prošao je kroz naselja Imotica, Topolo, Stupa, Ošlje, Smokovljani i Visočani još 1990. godine. On danas osigurava vodu kamenolomu i pogonima za preradu kamena u Visočanima. Tek izgradnja vodovodne mreže kroz naselja omogućit će urednu vodoopskrbu stanovništva ovih sela (PAVIŠA, 1993; HRUSTIĆ, 1995.). U planu je izgradnja vodovoda od vodocrpilišta Nereza u zaleđu Slanog do naselja Majkovi, te od vodocrpilišta u Stonskom polju do naselja Doli (HRUSTIĆ, 1995.). Ti zahvati osnovni su preduvjet za revitalizaciju Općine.

Uz druge čimbenike koji se ne smiju zanemariti, neriješeno pitanje vodoopskrbe jedno je od osnovnih uzroka gospodarskog zaostajanja naselja u brdskom zaobalju Općine i masovnog odlaska stanovništva prema Dubrovniku i prema obalnim naseljima koja su taj problem riješila (Slano i Banići).

villages Kručica and Banići which are supplied with water from the water pumping site in Nereza). The inhabitants have access only to the water accumulated in natural pools (used to water the arable land and to drink to the cattle) and to the constructed cisterns–tanks which is not sufficient for survival in this region. The dynamics of annual precipitation and surface drainage are not in line with the needs of the population. On the one hand, in the rainy periods there are torrents causing damages on the arable surfaces and, on the other, in tourist season, i.e. during the vegetation period there are droughts (PAVIŠA, 1993).

The surrounding areas of Dubrovnik have a vast supply of drinking water springs. Where the over thrust of the Dinaricum touches the impermeable Eocene flysch, there is a number of more or less abundant springs: Ljuta in Konavle, Robinzon in Duboka Ljuta, Ombla in Rijeka Dubrovačka, Palata in Zaton and a number of springs in the Neretva valley. The researches of hydro-geological circumstances in the village of Čepikuće have found that there are major quantities of underground water, which indicates the possibility of solving the issue of the water supply in part of the Municipality. The main conduct of the main water system pipeline Moševići – Visočani (the connection of the regional water supply system Hutovo – Neum) passed through the settlements Imotica, Topolo, Stupa, Ošlje, Smokovljani and Visočani in 1990. It supplies water to the quarry and the stone dressing plants in Visočani. However only after the water supply network has been done through the settlements, it will enable the population to have regular water supply in these villages (PAVIŠA, 1993; HRUSTIĆ, 1995). There is a plan to build the water supply system from the Nereza water pumping site in the hinterlands of Slano to the settlement of Majkovi, and from the water pumping site in the Valley of Ston to the settlement Doli (HRUSTIĆ, 1995). These interventions are basic preconditions for the revitalisation of the Municipality.

Besides other factors which should not be neglected, the open issue of water supply is one the main reasons of the economic underdevelopment of the settlements in the highland hinterlands of the Municipality as well as the mass movement of population to Dubrovnik and to the coastal settlements which have solved that problem (Slano and Banići).

Mogućnosti revitalizacije općine Dubrovačko primorje

Opća obilježja

Prema Prostornom planu uređenja općine Dubrovačko primorje (2007.), značajan impuls razvoju Primorja dale bi gradnja mješovite poslovne zone za ekološki čiste djelatnosti u Banićima, nove poslovno-proizvodne zone, zračne luke i vjetroelektrane na Rudinama (u blizini planiranog čvorišta Jadranske autoceste i brze ceste Ploče – Pelješac – Rudine). Očekuje se da će velik doprinos razvoju turizma dati 2008. godine otvoren Hotel "Admiral" u samom središtu Slanog, gradnja planirane marine u Slanomu te Turističkog naselja "Rat" u Banićima. Turistička ponuda primorskih mjesta dopunjavala bi se atrakcijama izvan turističkih centara: obilascima vrijedne kulturne i prirodne baštine u brdskom dijelu Općine, kao što su ruševine ilirskih gradina, gomile, crkve i kapele, obilascima posebnih prirodnih lokaliteta poput predloženog Herpetološkog rezervata u Majkovima (stanište vrlo rijetke slatkovodne plosnate kornjače *Mauremys rivulata*), jedinstvenog staništa samoniklog oleandera kod Slanoga, akvatorija Malostonskog zaljeva, brojnih vidikovaca i sl. Nekoliko kulturno-umjetničkih društava njeguje vrijedno etnografsko naslijeđe ovog kraja, što se također može uvrstiti u turističku ponudu.

Ruralni turizam

Najnoviji trend u turizmu kreće se u smjeru aktivne rekreacije i sadržaja koji turiste aktivno uključuje u kreiranje i provođenje odmora. U Europi je sve popularniji ruralni turizam sa sadržajima koji uključuju elemente seoskog načina života, vožnju biciklima po vinskim cestama, planinarenje, lovni turizam. Zbog svog značenja i valorizacije prirodnih obilježja prostora kao ekonomskih resursa, ruralni turizam predstavlja i važnu kariku u lancu održivog razvoja (LUKIĆ, 2000.). Značaj ruralnog turizma ogleda se u postojanju interakcije između poljoprivredne proizvodnje, proizvodnje tradicionalnih proizvoda, prezentacije tradicije, tradicijske gastronomije i turističkih usluga. Ovaj oblik turizma unapređuje ruralne krajeve iskorištavanjem postojećih resursa. Primorje ima mnoštvo neiskorištenih resursa koje bi turizam mogao aktivirati, ali ima i preduvjete za razvoj drugih djelatnosti koje su komplementarne ili

The possibility of revitalisation of the Municipality of Dubrovačko Primorje

General features

According to the Spatial plan of the Municipality of Dubrovačko Primorje (2007) an important impulse to the development of Primorje would be given by the construction of the mixed business zone for ecologically clean activities in Banići and the construction of a new business-production zone, airport and wind power plant in Rudine (near future nodes of the Adriatic highway and high-speed road Ploče – Pelješac – Rudine). It is expected that the hotel "Admiral", built in 2008 in the very centre of Slano, will greatly benefit the development of tourism as well as the planned construction of a marina in Slano and a tourist settlement Rat in Banići. The tourist services in the coastal villages would be completed with some attractions outside of the tourist centres: visits to the valuable cultural and natural heritage in the highland of the Municipality like the ruins of Illyrian hill-forts, tumuli, churches and chapels, visits to the special natural sites like the suggested Herpetological reserve in Majkovi (the habitat of a very rare species of aquatic flat turtle *Mauremys rivulata*), a unique habitat of autochthonous oleander near Slano, the maritime zone of the Bay of Mali Ston, numerous belvederes, etc. Several cultural clubs cherish the valuable ethnographic heritage of this region which can also be included into this tourist offer.

Rural tourism

The most recent trend in tourism has been shifted in the direction of active recreation and activities which include tourists actively in creating and spending their holidays. Rural tourism has become increasingly popular with the activities which include the elements of rural way of life, cycling through wine roads, mountaineering, and hunting. For its importance and its valorisation of natural characteristics of the area through its economic resources, rural tourism also represents an important link in the chain of sustainable development (LUKIĆ, 2000). The importance of rural tourism is reflected in the existence of the interaction between agricultural production, production of traditional products, presentation of traditions, traditional gastronomy and tourist services. This type of tourism develops rural areas through the use of the existing resources. Primorje has numerous unused resources which could be activated by tourism, and it also has

neovisne (ali kompatibilne) s turizmom, kao što su poljoprivreda, marikultura, proizvodni obrti i tzv. čista industrija (BRUNSKO, 1995.).

Poljoprivreda

Iako je Primorje tradicionalno poljoprivredni kraj, uvjeti za intenziviranje poljoprivrede vrlo su ograničeni zbog: vrlo loših hidroloških prilika, nemogućnosti natapanja poljoprivrednih površina, škrtih krških tala s lošim pedološkim sastavom, te usitnjenih i raštrkanih parcela, zbog čega je otežana upotreba mehanizacije. Stoga će poljoprivredna proizvodnja i dalje biti djelatnost kojom se podmiruju osobne potrebe u prehrani te manjim dijelom ostvaruje dodatni prihod. Međutim, trebalo bi maksimalno iskoristiti prirodne resurse ovog kraja i orijentirati se na proizvodnju onih kultura koje u ovakvim prirodnim uvjetima daju najbolje prinose, kao što su: vinova loza, masline, smokve, bademi, duhan, aromatično i ljekovito bilje, te razne proljetne i kasne zimske povrtlarske kulture. U stočarskoj proizvodnji uvjeti su najbolji za kozarstvo i ovčarstvo, ali zbog nedostatka stočne hrane mogu se orijentirati samo na ispašu, što ne garantira veću proizvodnju (IVANKOVIĆ, 1993.).

Zbog slabih uvjeta za poljoprivredu i nerazvijenosti ostalih gospodarskih grana, u ovom je kraju duga tradicija prikupljanja ljekovitog i aromatičnog bilja, koje samoniklo raste po cijelom Primorju. Najznačajnije su vrste: kadulja, buhač ili osjenač, lavanda, lovor i ružmarin. Do Domovinskog rata postojale su specijalizirane organizacije za otkup ljekovitog i aromatičnog bilja zbog velike potražnje za njim na domaćem i svjetskom tržištu. Pad broja stanovnika Primorja i razvoja tercijarnih djelatnosti uvjetovao je pad otkupa kadulje i buhača. Subvencije Fonda za razvoj nerazvijenih područja općine Dubrovnik potaknule su preostalo stanovništvo na intenzivniji uzgoj lavande i ružmarina krajem 1970-ih. Nakon Domovinskog rata nije se nastavilo otkupljivati ljekovito i aromatično bilje, iako je ono imalo veliko biološko i ekonomsko značenje za Dubrovačko primorje. Posebno se to odnosi na kadulju, koja upravo s ovog prostora nosi epitet svjetske kvalitete i ima stalno tržište (LUJO, 1986.). Danas se kadulja degradira jer ju prekriva makija, sve je manje stoke, pa izostaje prirodno gnojenje, a kako se više ne bere, tako se ne regenerira.

preconditions for the development of other activities which are complementary to or independent of (but compatible with) tourism, such as agriculture, marine culture, production crafts and so called pure industry (BRUNSKO, 1995).

Agriculture

Although Primorje is traditionally an agricultural region the conditions for intensified agriculture are very limited due to: very poor hydrological conditions, impossibility to water agricultural surfaces, poor karstic soil with poor pedological composition as well as small and dispersed plots of land making the use of mechanisation difficult. Therefore the agricultural production will still remain only to meet personal needs for nutrition and in a much smaller extent to make an extra income. However, the natural resources of this region should be maximised as well as production should concentrate on the crops giving the highest yield in these natural conditions such as: wine grape, olive, fig and almond trees, tobacco, herbs and aromatic herbs, and various spring and late-winter vegetables. As far as livestock breeding is concerned the conditions are best for goat and sheep breeding, but due to the shortage of stock-cattle feed they can concentrate only on pasture which does not guarantee a higher production (IVANKOVIĆ, 1993).

Due to the poor conditions for agriculture and other underdeveloped economic branches this region has a long tradition of picking herbs and aromatic herbs which grow wild all over Primorje. The most important species are: sage, pyrethrum, lavender, laurel and rosemary. Until the Homeland War there were specialised organisations which bought herbs and aromatic herbs because there was a great demand on the national and international markets. The decrease of the population in Primorje and the development of tertiary activities resulted in the decrease of the buying of sage and pyrethrum. Subsidies from the Fund for the development of underdeveloped areas of the Municipality of Dubrovnik, encouraged the remaining population to cultivate more lavender and rosemary at the end of the 1970s. The purchase of herbs and aromatic herbs did not continue after the Homeland war, although this had a great biological and economic importance for Dubrovačko Primorje. It refers particularly to sage which from this very region has the epithet of the world quality and has a permanent market (LUJO, 1986). Today sage is being degraded because it is covered with macchia, there is less and less cattle and consequently no

Dubrovačko primorje ima izvrsne preduvjete za razvoj pčelarstva. Na škrtom krškom terenu malo je obradivih površina, pa u pejzažu prevladavaju kamenjari i makije s mnoštvom medonosnih biljaka. Zato su se Primorci od davnina bavili pčelarstvom. Košnice su bile dosta ravnomjerno raspoređene tj. u svakom su se selu 2-5 obitelji bavile pčelarstvom, s iznimkom Trnovice, u kojoj su se sve obitelji bavile pčelarstvom (ĐIRLIĆ, 1995.). Iako je primorski med vrlo kvalitetan, otkupljuje se bez etikete i oznake podrijetla. Prije Domovinskog rata u Primorju je djelovao 101 pčelar, a zajedno su posjedovali 3476 košnica. Pčelarstvo je bilo srednje razvijeno, s velikom raznolikošću tipova košnica, a u ratu je stradalo više od tri četvrtine pčelinjeg fonda (ĐIRLIĆ, 1995.). Da ja danas stanje lošije, govori podatak da su popisima 2001. godine u Primorju utvrđene svega 592 košnice, a Popisom poljoprivrede 2003. godine 763 košnice u 23 kućanstva. Kako bi se pčelarstvo Dubrovačkog primorja potpuno obnovilo, ali i intenzivirala proizvodnja meda, kao djelatnost od posebnog interesa za Općinu, potrebno ju je modernizirati korištenjem suvremene tehnologije. Također je potrebno povećati broj košnica po pčelaru te proizvodnju meda po košnici. Pčelari Dubrovačkog primorja trebali bi iskoristiti komparativne prednosti kaduljina meda. Za to je potrebna biološka i kemijska analiza meda kako bi se dobila potvrda za "med s određenim geografskim podrijetlom" i tako postigao veći gospodarski učinak.

Marikultura

Unutrašnji dio Malostonskog zaljeva najpogodniji je prostor za uzgoj kamenica i dagnji na istočnom Jadranu (BASIOLI, 1981.) zbog iznimnih geomorfoloških, fizičko-kemijskih i bioloških uvjeta. Iako se prvi pisani dokumenti o izlovu i uzgoju školjkaša u Malostonskom zaljevu javljaju u vrijeme Dubrovačke Republike, ta je djelatnost bila razvijena još u antičko doba, o čemu svjedoče pronađene ljuštire kamenica u ilirskim iskopinama u selu Ošlje te rimskim iskopinama u Naroni (SKARAMUCA, GJUKIĆ, 1981; SKARAMUCA, 1986; TOMŠIĆ, LOVRIĆ, 2004.). Do intenziviranja marikulture došlo je početkom 20. stoljeća kad su osnovane prve kompanije za uzgoj školjaka. Evidentirano je da je 1911. godine u uvali Bistrina uzgojeno 150 000 komada kamenica (BASIOLI, 1981; TOMŠIĆ, LOVRIĆ, 2004.), a u cijelom Malostonskom zaljevu 260

natural fertilizing and as it is not picked any more it does not regenerate.

Dubrovačko Primorje has excellent preconditions for the development of bee-breeding. There are few arable lands on the poor karstic terrain and the landscape is outgrown with rocky grounds and macchia with numerous honey-rich plants. That is why the inhabitants of Primorje were occupied with bee-breeding from ancient times. Beehives were rather uniformly positioned i.e. there were 2-5 families in each village occupied with bee-breeding, except Trnovica where all the families were occupied with bee-breeding (ĐIRLIĆ, 1995). Although the quality of the honey from Primorje is very good, it is marketed without any label or mark of origin. Before the Homeland War there were 101 bee-keepers in Primorje and in total they possessed 3,476 beehives. Bee-breeding was a medium developed with a great variation of beehive types. In the war more than three quarters of the bee fund was destroyed (ĐIRLIĆ, 1995). What shows that the situation is worse today is the data from the census taken in 2001 when it was found that there were only 592 beehives and at the Agriculture inventory made in 2003 it was found that there were 763 beehives in 23 households. In order to renew completely bee-keeping in Dubrovačko Primorje and to intensify the production of honey as the activity of a special interest of the Municipality, it is necessary to modernize it by the implementation of modern technology. It is also necessary to increase the number of beehives by a bee-keeper as well as the production of honey by a beehive. The bee-keepers in Dubrovačko Primorje should benefit from the comparative advantages of sage honey. Therefore it is necessary to have a biological and chemical analysis of honey in order to get the certificate for the "honey with a particular geographic origin" and achieve a greater economic effect in that way.

Mariculture

The interior part of the Bay of Mali Ston is the most convenient area on the east Adriatic for oyster and mussel farming (BASIOLI, 1981) thanks to its special geomorphologic, physical-chemical and biological conditions. Although the first written documents about the catch and farming of shellfish in the Bay of Mali Ston appeared during the Republic of Ragusa, this activity had been developed even in antiquity which is born out by the oyster shells found in the Illyrian excavated objects in the village Ošlje as well as in the Roman excavated objects in Naroni (SKARAMUCA, GJUKIĆ, 1981, SKARAMUCA, 1986, TOMŠIĆ, LOVRIĆ, 2004). Mariculture started to

000 komada kamenica (SKARAMUCA, 1986.). Tad je započeo i izvoz kamenica. Prvi svjetski rat potpuno je uništio uzgajališta, pa je nakon njega došlo do stagnacije uzgoja. Postupno su se formirala nova uzgajališta i rastao uzgoj, čemu je dokaz *Grand Prix* i zlatna medalja za kakvoću kamenica koju je na Svjetskoj izložbi u Londonu 1936. godine dobilo poduzeće "Bistrina" (GLAMUZINA, 2002.). Većina privatnih poduzeća propala je tijekom Drugoga svjetskog rata. Međutim, već je 1946. godine osnovano prvo društveno poduzeće za uzgoj školjaka "Kamenica" u uvali Bistrina, koje je okupljalo niz kooperanata. Iste je godine utemeljena i Ribarstvena stanica u Malom Stonu, smještena na Otoku života, na samom ulazu u uvalu Bistrina, koja je trebala znanstvenim ispitivanjem prirodnih uvjeta i tehničkih mogućnosti usavršiti i pojačati uzgoj školjaka (BASIOLI, 1981.). Šezdesetih godina dvadesetog stoljeća povećana je proizvodnja školjaka, posebice dagnji, čemu je pridonijelo i obnavljanje privatnih uzgajališta, a 1980-ih počeo je i uzgoj ribe (orada i brancina). Krajem 1980-ih godina proizvodnja je dosegla razinu od 1,5 milijuna komada kamenica i između 2000-3000 tona dagnji (GLAMUZINA, 2002.). U selu Doli postojao je pogon za preradu dagnji. Dok su se kamenice uzgajale za domaće tržište, veći dio dagnji bio namijenjen izvozu, a riba isključivo izvozu. Za vrijeme ratne agresije na Hrvatsku uvale Bistrina i Kuti postale su crte bojišnice, pa je proizvodnja zaustavljena, pogon za preradu je uništen, a strojevi ukradeni. Stradalo je više od 60% uzgojnih instalacija, a prema procjeni uništeno je oko 1200 t školjakaša (IVANKOVIĆ, 1993.).

Nakon oslobođenja počeo je polagani oporavak, obilježen često nezakonitim uzurpiranjem morskih površina, pa danas uz četrdesetak uzgajivača s legalnim koncesijama postoji dvostruko veći broj nelegalnih uzgajališta. Zbog toga je vrlo teško utvrditi današnju proizvodnju, a procjene se kreću oko 500 000 komada kamenica i oko 1000 t dagnji (GLAMUZINA, 2002.). S obzirom na sve veću potražnju za školjkama na domaćem i svjetskom tržištu, marikultura svakako ima vrlo dobru perspektivu. Da bi se spriječilo bezakonje i nered u uzgoju, zonirala područja za uzgoj pojedinih vrsta te uvele nove vrste, država bi trebala usmjeravati razvoj marikulture uzimajući u obzir znanstveno-stručne i ekonomske trendove. Prvi koraci u novom načinu gospodarenja učinjeni su osnivanjem Razvojno-istraživačkog centra

intensify at the beginning of the 20th century when the first companies for shellfish farming were established. Evidence exists showing 150.000 registered pieces of oysters were farmed in the Cove of Bistrina in 1911 (BASIOLI, 1981, TOMŠIĆ, LOVRIĆ, 2004) and 260,000 pieces in the whole Bay of Mali Ston (SKARAMUCA, 1986). At that time the export of oysters began. The First World War destroyed the beds completely; consequently after it the farming was stagnant. Gradually new beds were formed and the farming grew which is born out by the fact that the shellfish farming company "Bistrina" won the *Grand Prix* and the gold medal for the quality of oysters at the International exhibition in London in 1936 (GLAMUZINA, 2002). Most of the private companies closed down during the Second World War. However in 1946 the first social-owned company for oyster farming "Kamenica" was established in the Cove of Bistrina gathering a number of cooperating members. In the same year a Fishing station was established in Mali Ston. It was located on the Otok života (Life island) at the very entrance to the Cove of Bistrina and it was meant to improve and intensify shellfish farming with the scientific researches of natural conditions and technical possibilities (BASIOLI, 1981). In the 1960s the production of shellfish grew, especially oysters which was stimulated also with the renewal of private beds. In the 1980s fish farming began (gilthead and sea bass). At the end of the 1980s the production reached the level of 1.5 million pieces of oysters and between 2000 and 3000 tones of mussels (GLAMUZINA, 2002). There was a plant for mussels processing in Doli. Oysters were farmed for the national market, most of the mussels were intended for export and fish was strictly for export. During the war aggression against Croatia the coves of Bistrina and Kuti were the front lines, naturally the production stopped, manufacturing plant was destroyed and the machines stolen. More than 60% of farming beds were destroyed and it has been evaluated that about 1,200 tones of shellfish were destroyed (IVANKOVIĆ, 1993).

At the end of the war the recovery started slowly often characterised with illegal usurpation of the sea surfaces; consequently today beside about 40 farmers with legal concessions there are twice as many illegal beds. That is why it is very difficult to define the current production, and it is evaluated that there are about 500,000 oysters and about 1,000 tones of mussels (GLAMUZINA, 2002). In regard to the increasing demand for shellfish on national and international markets mariculture certainly has great prospects. In order to prevent anarchy and disorder in farming, to make zones of the areas for the farming

za marikulturu u Bistrini. Zadatak je Centra promovirati nove tehnologije uzgoja, za što su potrebni mladi i obrazovani poduzetnici. U tu je svrhu 2002. godine na Sveučilištu u Dubrovniku osnovan Studij za akvakulturu (GLAMUZINA, 2002.).

Kamenarstvo

Vađenje i obrada kamena u Dubrovačkom primorju započeli su još u 19. stoljeću, no sve do izgradnje Jadranske magistrale kroz Primorje ove su djelatnosti bile malog opsega. Njima su se bavile pojedine obitelji u selima od Imotice do Ošljeg (BAZDAN, 1995.). Zbog naglog porasta potražnje za kamenom 1960-ih godina počela je eksploatacija na lokalitetima Visočani i Doli (između sela Doli i Napoleonove ceste na predjelu Smokvine) pa se u kamenolomima zaposlila radna snaga iz okolnih sela (JARAK, 2006.). 1970-ih godina "ubrane" blokove kamena otkupljivali su svi veći prerađivači kamena u bivšoj Jugoslaviji, a počeo je i izvoz kamena u Italiju. Eksploatacija kamena rasla je iz godine u godinu, pa je 1980-ih godina otvoren pogon za preradu kamena između sela Smokovljani i Visočani. Pogon ja zapošljavao lokalnu radnu snagu, a njegovi su se proizvodi izvozili diljem svijeta. Domovinski je rat nanio velike štete kamenolomima i opremi, pa je od 1991. do 2001. godine došlo do zastoja u proizvodnji. Danas je u kamenolom Visočani ponovo oživjelo iskorištavanje, no u znatno manjem opsegu nego prije rata. Naime, ovo se poduzeće bavi samo vađenjem kamena, dok se preradom bavi više malih obiteljskih pogona koji otkupljuju sirovinu iz kamenoloma. Visokokvalitetni kameni blokovi imaju osigurano tržište. Čak 80% proizvedenih blokova izvozi se u zapadne zemlje (uglavnom Italiju), dok je 20% namijenjeno domaćem tržištu. Na području katastarske općine Podimoč, u kamenolomu Mironja, proizvodi se asfaltna masa za cestogradnju. U planu je otvaranje novoga kamenoloma arhitektonsko-građevnog kamena "Mironja II", 1 km zapadno od sela Mravinca (HRVATSKI GEOLOŠKI INSTITUT, 2008.).

Zaključak

Suvremeni procesi urbanizacije i litoralizacije hrvatskog juga negativno su se odrazili na demografsku i gospodarsku sliku općine Dubrovačko primorje. Socijalno-geografska

of particular species and to introduce new species the state should direct the development of mariculture taking into consideration the scientific-technical and economic trends. The first steps in the new way of managing have been made with the establishment of the Mariculture Development and Research Centre in Bistrina. The task of the Centre is to promote new farming technologies which require young and well educated entrepreneurs. With that purpose the Study of aquaculture was established at the University of Dubrovnik in 2002 (GLAMUZINA, 2002.).

Stone masonry

The excavation and dressing of stone in Dubrovačko Primorje started in the 19th century, but until the construction of the Adriatic Tourist Road through Primorje this activity was minor. It was the occupation of some families in the villages from Imotica to Ošlje (BAZDAN, 1995). Due to a sudden demand for stone in the 1960s the exploitation started at the sites of Visočani and Doli (between the village Doli and the "Napoleon road" in the area of Smokvina) and the quarries employed the labour force from the neighbouring villages (JARAK, 2006). In the 1970s the "picked" stone blocks were bought by all bigger stone manufacturers in former Yugoslavia and that was also the beginning of the export of stone to Italy. The exploitation of stone grew year by year; consequently in the 1980s a plant for stone dressing was opened between the villages Smokovljani and Visočani. The plant employed the local labour force and its products were exported all over the world. The Homeland war caused great damage to the quarries and the equipment and therefore from 1991 to 2001 the production was interrupted. Today the exploitation in the quarry of "Visočani" has been brought back to life, but on a considerably lesser extent than before the war. Namely, this company deals only with the excavation of stone. The market for the high-quality stone blocks is ensured. Even 80% of stone blocks are exported to the western countries (mostly Italy) and 20% is intended for the national market. Asphalt-mass for the construction of roads is produced in the quarry "Mironja" on the territory of the cadastral area Podimoč. There is a plan to construct a new quarry "Mironja II" of architectural-building stone 1 km western of the village Mravinca (CROATIAN GEOLOGICAL INSTITUTE, 2008).

Conclusion

The modern processes of urbanisation and littoralisation of the Croatian South had a negative

transformacija odvijala se ponajprije zbog polariziranog razvoja Dubrovačke regije u razdoblju poslije Drugoga svjetskog rata, pri čemu je Dubrovnik, kao središte bivše općine Dubrovnik, zbog mnoštva središnjih funkcija i intenzivnog razvoja turizma, privlačio stanovništvo iz okolnih područja. Negativne posljedice ovog procesa nisu ostavile je jednaki trag na sve dijelove općine Dubrovačko primorje. Ruralni je egzodus najviše pogodio sela u brdskom zaobalju, dok priobalna naselja imaju sporiji pad broja stanovnika zbog boljih prometnih veza s Dubrovnikom, pa je iz njih moguća dnevna cirkulacija radne snage. Jedino naselje čiji je broj stanovnika u porastu (ali vrlo laganom) jest Slano, koje to može zahvaliti razvoju turizma, ali i brojnim središnjim funkcijama koje je kao općinsko središte dobilo izdvajanjem općine Dubrovačko primorje iz Grada Dubrovnika 1997. godine. Dobna selektivnost emigracija dovela je do velikih poremećaja u biološkoj i ekonomskoj strukturi stanovništva. Duboka starost stanovništva ove općine uzrok je pada bioreproduktivne moći, jer se rastuća smrtnost ne može nadoknaditi rodnošću zbog sužene fertilne skupine stanovništva.

Rješavanje pitanja vodoopskrbe na cijelom prostoru Općine omogućilo bi širenje razvoja s uskom obalnog područja prema zaobalju. Mogućnost navodnjavanja poljoprivrednih površina dovela bi do rasta poljoprivredne proizvodnje, koja bi u cijelosti mogla zadovoljiti potrebe priobalnog područja. Budući da brdski dio Općine ima dobre preduvjete za razvoj ruralnog turizma, vodoopskrba bi svakako potaknula preuređenje zapuštenih starih kuća u smještajne objekte. Zato je prijeko potreban intenzivan angažman lokalne zajednice na promoviranju prednosti ruralnog turizma i pomoći lokalnom stanovništvu u provođenju različitih projekata.

Priobalni dio Općine svakako će doživjeti velik preobražaj ako se ostvare svi ciljevi zacrtani u Prostornom planu, ali revitalizacija zaobalnog dijela teško je moguća uz sve poticaje koje država nudi za različite oblike poduzetništva i proizvodnje, jer je veliki broj sela u tom prostoru u fazi izumiranja.

effect on the demographic and economic picture of the Municipality of Dubrovačko Primorje. The socioeconomical transformation progressed in the first place because of the polarised development of the region of Dubrovnik in the period after the Second World War, thereby Dubrovnik as the centre of the previous Municipality of Dubrovnik attracted the population from the surrounding areas due to the numerous central functions and the intensive development of tourism. The negative consequences of this process did not leave the same trace on all the parts of the Municipality of Dubrovačko Primorje. The rural exodus mostly hit the villages in the highland hinterland while the decrease of population in the coastal settlements was slower thanks to better traffic connections with Dubrovnik, enabling the daily commutes of the labour force. The only settlement that has (a slight) increase in the population is Slano. The attribution to that goes to the development of tourism and also to numerous central functions which Slano got as the municipal centre when the Municipality of Dubrovačko Primorje singled out of the City of Dubrovnik in 1997. The age selectivity of the emigrations caused great disturbances on the biological and economic structure of the population. Very old age of the population of this Municipality caused the fall of bio-reproductive potency as it is not possible to compensate the increasing mortality with the fertility due to a decreased population fertile group.

Solving the problem of the water supply issue in the whole area of the Municipality would enable the extension of the development from the littoral to the hinterland. The possibility of irrigation of agricultural land would result in the increase of agricultural production which would be able to meet entirely the requirements of the littoral. Considering that the highland part of the Municipality has good preconditions for the development of rural tourism, water supply would certainly encourage the restoring of the old abandoned houses into accommodation units. That is why an intensive engagement of the local community is indispensable to promote the advantages of rural tourism and to help the local population to carry out various projects.

The littoral of the Municipality will certainly experience a great transformation if the goals drafted in the Regional plan realise, but, the revitalisation of the hinterland is almost not possible even with all the government incentives for different types of entrepreneurship and production because a great number of villages in that area are experiencing the phase of extinction.

LITERATURA / LITERATURE

- BAKARIĆ, P. (1995): *Prilog povijesti zadrugarstva u Dubrovačkom primorju do 1941. godine*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, V, 85-90.
- BAKARIĆ, P. (1999): *Razvoj zadrugarstva Dubrovačkog primorja do 1941. godine*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, VII, 51-56.
- BAKARIĆ, P. (2006): *Razvoj zadrugarstava u Dubrovačkom primorju do 1941. godine (nastavak) – Seoske blagajne*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, IX, 156-165.
- BASIOLI, J. (1981): *Uzgoj školjaka na istočnoj obali Jadranskog mora s posebnim osvrtom na Malostonski zaljev*, Savjetovanje "Malostonski zaljev – prirodna osnova i društveno valoriziranje", JAZU, Dubrovnik, 268-281.
- BAZDAN, Z. (1995): *Kamenarstvo u Dubrovačkom primorju 1948.-1995.*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, V, 251-260.
- BRUNSKO, Z. (1995): *Turizam – važan čimbenik u razvoju Dubrovačkog primorja*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, V, 261-271.
- CRKVENČIĆ, I., MALIĆ, A. (1988): *Agrarna geografija*, Školska knjiga, Zagreb, pp. 217.
- DENDER, B. (1986): *Stanovništvo i domaćinstva Dubrovačkog primorja i otoka, Šipana, Lopuda i Koločepa prema popisima od 1857. do 1981. i prema popisu koji je provela Dubrovačka Republika 1673/1674.*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, I, 179-214.
- DOMAĆIN, A. (2006): *Napoleonova cesta u Dubrovačkom primorju: od 1808. do 1813.*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, IX, 147-155.
- ĐANOVIĆ, R. (1986): *Narodnooslobodilački pokret u Dubrovačkom primorju 1941-1945. s posebnim osvrtom na organizaciju i djelovanje SKOJ-a i USAOH-a*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, I, 215-252.
- ĐIRLIĆ, N. (1995): *Pčelarstvo Dubrovačkog primorja*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, V, 279-293.
- GLAMUZINA, B. (2002): *Marikultura u Malostonskom zaljevu*, Razvojno-istraživački centar za marikulturu, Veleučilište u Dubrovniku, Dubrovnik.
- GLAMUZINA, M., GLAMUZINA, N. (1996): *Promjene u biološkoj i ekonomskoj strukturi stanovništva Južne Hrvatske (Dalmacije) od 1948. do 1991. godine*, Geoadria, 1, Zadar, 17-34.
- GOLUŠIĆ, A. (1986): *Prilozi za povijest maslinarstva Slanskog primorja*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, I, 129-150.
- GOLUŠIĆ, A. (2001a): *Dubrovačko primorje od 1399. do 1918. godine*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, VIII, 13-28.
- GOLUŠIĆ, A. (2001b): *Kapetanske i brodovlasničke obitelji Slanog i bliže okolice*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, VIII, 199-233.
- HRDALO, A. (1981): *Kroz prošlost i sadašnjost Dubrovačkog primorja*, Dubrovački horizonti, 21, Zagreb, 63-69.
- HRDALO, A. (2001): *Neka pitanja vezana za stjecanje Dubrovačkog primorja i organizacija uprave Dubrovačke Republike*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, VIII, 173-178.
- HRDALO, I. (1993): *Značenje zapadnog Dubrovačkog primorja u obrani Dubrovnika*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, IV, 95-103.
- HRUSTIĆ, S. (1995): *Vodoopskrba Dubrovačkog primorja*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, V, 233-250.
- IVANKOVIĆ, P. (1988): *Proizvodnja duhana na Dubrovačkom primorju*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, II, 185-220.
- IVANKOVIĆ, P. (1993): *Prilog razmišljanjima o gospodarskom razvoju Dubrovačkog primorja*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, IV, 187-195.
- JARAK, S. (2006): *Prošlost i sadašnjost vađenja i obrade kamena u Dubrovačkom primorju*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, IX, 326-329.

- KOBAŠIĆ, A. (1986): *Turizam u razvoju Dubrovačkog primorja*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, I, 357-367.
- KORENČIĆ, M. (1979): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971*, Djela JAZU, knj. 54, JAZU, Zagreb, 218-238.
- KRALJ, D. (2001): *Slanski vodovod: nastanak i razvoj prije 88 godine*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, VIII, 317-319.
- LUČIĆ, J. (1986): *Prošlost Dubrovačkog primorja do dolaska pod Dubrovačku Republiku godine 1399.*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, I, 11-34.
- LUETIĆ, J. (1986): "Primorci" – profesionalni moreplovcu i suvetski brodari u međunarodnom brodarstvu Dubrovačke Republike 1563.-1807., Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, I, 73-114.
- LUJO, M. (1986): *Ljekovito i aromatsko bilje iz Dubrovačkog primorja (u prošlosti i danas)*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, I, 369-390.
- LUKIĆ, A. (2000): *Ruralni turizam – čimbenik integralnog razvitka ruralnog prostora Hrvatske: od mašte do stvarnosti*, Geografski horizont, 1-2, Hrvatsko geografsko društvo, Zagreb, 7-31.
- MIŠKOVIĆ, R. (1999): *Općina Dubrovačko primorje – nova jedinica lokalne samouprave*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, VII, 10-13.
- NEJAŠMIĆ, I. (1991): *Depopulacija u Hrvatskoj – korijeni, stanje, izgledi*, Globus, Zagreb.
- NEJAŠMIĆ, I. (2003): *Demografsko stanje i procesi u neurbanim naseljima Republike Hrvatske*, Društvena istraživanja, 12, 3-4, Zagreb, 469-493.
- NEJAŠMIĆ, I., TOSKIĆ, A. (2000): *Razmještaj stanovništva u Republici Hrvatskoj – dio općih demografskih i društveno-gospodarskih procesa*, Geoadria, 5, Zadar, 93-104.
- PAVIŠA, T. (1993): *Voda – osnovni faktor razvoja Dubrovačkog primorja*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, IV, 197-201.
- PEJNOVIĆ, D. (2004): *Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske*, Društvena istraživanja, 13, 4-5, Zagreb, 701-726.
- SKARAMUCA, B. (1986): *Valorizacija obalnog mora u Dubrovačkom primorju radi zaštite i proizvodnje hrane*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, I, 333-355.
- SKARAMUCA, B. (1995): *Zaštita prostora i revitalizacija populacije su dva bitna čimbenika u planiranju poslijeratne obnove Dubrovačkog primorja*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, V, 203-213.
- SKARAMUCA, B., GJUKIĆ, M. (1981): *Sadašnja proizvodnja i perspektive uzgoja školjkaša (dagnji i kamenica) u Malostonskom zaljevu*, Savjetovanje "Malostonski zaljev – prirodna osnova i društveno valoriziranje", JAZU, Dubrovnik, 300-308.
- TOMŠIĆ, S., LOVRIĆ, J. (2004): *Povijesni pregled uzgoja kamenica u Malostonskom zaljevu*, Naše more, 51, 1-2, Dubrovnik, 17-23.
- VEKARIĆ, N. (2001): *Broj stanovnika Dubrovačkog primorja od 15. do 20. stoljeća*, Zbornik Dubrovačkog primorja i otoka, VIII, 179-186.
- VRESK, M. (1996): *Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske*, Zbornik radova I. Hrvatskog geografskog kongresa "Geografija u funkciji razvoja Hrvatske", Zagreb, 66-73.
- ŽIVIĆ, D. (2002): *Odabrane značajke demografske strukture seoskih naselja u Hrvatskoj 1953.-1991. godine*, Prostor iza, IDIZ Ivo Pilar, Zagreb, 92-127.

IZVORI / SOURCES

- HRVATSKI GEOLOŠKI INSTITUT (2008): *Sažetak Studije utjecaja na okoliš eksploatacije arhitektonsko-građevnog kamena u eksploatacijskom polju "Mironja II"*, Zagreb.
- Karta katastarskih općina Općine Dubrovačko primorje* (digitalni oblik), Područni ured za katastar, Dubrovnik.

Popis poljoprivrede 2003., Tablice: Broj konja, magaraca, mazgi i mula, kunića, peradi i pčelinjih zajednica-košnica; Broj poljoprivrednih kućanstava s konjima, magarcima, mazgama i mulama, kunićima, prema broju peradi i pčelinjih zajednica-košnica; DZS RH, www.dzs.hr (15. rujna 2008.).

Popis stanovništva 1953., knj. XIV, Osnovni podaci o stanovništvu, podaci za naselja prema upravnoj podjeli u 1953. godini, SZS FNRJ, Beograd, 1958, 182-184.

Popis stanovništva 1961., knj. X, Stanovništvo i domaćinstva u 1948., 1953., i 1961., rezultati po naseljima, SZS SFRJ, Beograd, 1965, 105-107.

Popis stanovništva 1961., knj. XI, Pol i starost, rezultati po naseljima, SZS SFRJ, Beograd, 1965, 105-107.

Popis stanovništva 1961., knj. XIV, Aktivnost i delatnost, rezultati po naseljima, SZS SFRJ, Beograd, 1965, 105-107.

Popis stanovništva 1961., Poljoprivredno stanovništvo, rezultati po naseljima, SZS SFRJ, Beograd, 1966, 105-107.

Popis stanovništva i stanova 1971., Aktivno stanovništvo prema delatnosti, tablogram SZS SFRJ, Beograd, 1972.

Popis stanovništva i stanova 1971., Domaćinstva prema veličini zemljišnog poseda i izvorima prihoda, SZS SFRJ, Beograd, 1972.

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo prema polu i starosti, tablogram SZS SFRJ, Beograd, 1972.

Popis stanovništva i stanova 1971., Ukupno i poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i polu i poljoprivredno prema veličini zemljišnog poseda, tablogram SZS SFRJ, Beograd, 1972.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Stanovništvo prema spolu i starosti, tablogram SZS SFRJ, Beograd, 1982.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Ukupno stanovništvo u zemlji po mjestu stanovanja prema aktivnosti i spolu, tablogram Zavoda za statistiku općine Dubrovnik, Dubrovnik.

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981., Domaćinstva, poljoprivredno stanovništvo i poljoprivredni fondovi domaćinstava, tablogram SZS SFRJ, Beograd, 1984.

Popis stanovništva 1991., Stanovništvo prema spolu i starosti, Dok. 882, DZS RH, Zagreb, 1994, 60-64.

Popis stanovništva 1991., Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje prema području djelatnosti, Dok. 885, DZS RH, Zagreb, 1994, 45-48.

Popis stanovništva 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima, Dok. 886, DZS RH, Zagreb, 1994, 54-57.

Popis stanovništva 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu, po naseljima, Dok. 911, DZS RH, Zagreb, 1996, 45-47.

Popis stanovništva 2001., Tablice: Stanovništvo prema spolu i starosti, po naseljima; Stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima; Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima; Dnevni i tjedni migranti, po gradovima/općinama; Zaposleni prema pretežnoj aktivnosti po položaju u zaposlenju, djelatnosti i spolu, po gradovima/općinama; Kućanstva prema ukupnoj raspoloživoj površini zemljišta, prema vrsti poljoprivredne proizvodnje i ukupan broj stoke, peradi i košnica pčela, po gradovima/općinama; DZS RH, www.dzs.hr (25. kolovoza 2008.).

Prostorni plan uređenja općine Dubrovačko primorje, 2007.

Statistički godišnjak općine Dubrovnik 1980., Zavod za statistiku općine Dubrovnik, Dubrovnik, 1980.

Veliki atlas Hrvatske, Mozaik knjiga, Zagreb, 2002, 182-183.

